

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

На правах рукопису

КОПИЦЯ ЄВГЕНІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 349.6.023

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ НОРМУВАННЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ
АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ**

12.00.06 – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Гетьман Анатолій Павлович

доктор юридичних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України,

академік Національної академії правових наук України

Харків – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Нормування у галузі охорони атмосферного повітря в системі екологічного права	12
1.1. Історико-правові аспекти становлення та розвитку інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря	12
1.2. Поняття та зміст нормування у галузі охорони атмосферного повітря	44
Висновки до розділу 1	64
РОЗДІЛ 2. Правове регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря	67
2.1. Сучасний стан правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря	67
2.2. Окремі аспекти механізму правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря	93
Висновки до розділу 2	106
РОЗДІЛ 3. Міжнародний та європейський досвід правового регулювання нормування атмосферного повітря	109
3.1. Особливості права ЄС у сфері нормування якості атмосферного повітря	109
3.2. Міжнародні аспекти правового регулювання нормування якості атмосферного повітря	143
Висновки до розділу 3	156
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	162

ВСТУП

Актуальність теми. Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, ратифікованою Верховною Радою України 16 вересня 2014 р., закріплюється розвиток і зміцнення співробітництва нашої держави з європейськими країнами у сфері охорони навколишнього природного середовища. Таке співробітництво має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього природного середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів і заохочення на міжнародному рівні заходів, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, у тому числі, у такій сфері як якість атмосферного повітря. Ці положення є своєрідним інструментом, за допомогою якого Україна зможе долучитися до світових тенденцій у сфері охорони довкілля, в тому числі щодо ефективного забезпечення охорони атмосферного повітря від негативних впливів і наслідків людської діяльності.

За таких умов принципового значення набуває вдосконалення існуючих правових засобів охорони атмосферного повітря та їх адаптація до європейських і світових вимог. У свою чергу, в механізмі правової охорони атмосферного повітря інституту нормування належить особливе місце. Визначаючи величини гранично допустимих антропогенних навантажень на атмосферне повітря, він містить критерії правомірності поведінки суб'єктів відповідних правовідносин, оскільки конкретизує ознаки складів адміністративних (і не тільки) екологічних правопорушень, зафіксованих у бланкетних правових нормах, і надає можливість забезпечити охорону атмосферного повітря від негативних наслідків забруднення.

Незважаючи на це, нормування у галузі охорони атмосферного повітря наразі не стало самостійним об'єктом еколого-правового дослідження, здебільшого воно розглядалося еколого-правовою наукою в контексті аналізу правової охорони інших об'єктів навколишнього природного середовища.

Вказані обставини зумовлюють необхідність аналізу законодавства, що регулює відносини у сфері нормування, виявлення недоліків і розробки пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн, вивчення доктринальних поглядів і правозастосовчої практики у зазначеній сфері, що й визначає актуальність даного наукового дослідження та його висновків.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертаційної роботи стали наукові публікації з проблем екологічного права провідних радянських, українських і російських учених-правознавців: В. І. Андрейцева, Г. В. Анісімової, Г. І. Балюк, В. Л. Бредіхіної, А. П. Гетьмана, О. В. Донець, Т. В. Єрмолаєвої, В. М. Єрмоленка, В. А. Зуєва, І. І. Каракаша, Н. Р. Кобецької, В. В. Костицького, М. В. Краснової, В. І. Лозо, Н. Р. Малишевої, М. І. Малишка, А. М. Мірошниченка, В. Л. Мунтяна, В. В. Носіка, С. В. Разметаєва, А. К. Соколової, П. В. Тихого, О. М. Ткаченко, М. К. Черкашиної, В. С. Шахова, Ю. С. Шемшученка, В. В. Шеховцова, М. В. Шульги та ін.

З огляду на те, що проблема екологічного нормування більшою мірою розглядалась прикладною екологією в аспекті регулювання антропогенного навантаження на природне середовище, у дисертації використано напрацювання таких учених-екологів, як Л. І. Григор'євої, О. Г. Владимірової, Є. Л. Воробейчика, Ю. А. Ізраєля, Н. В. Максименка, В. Ю. Некоса, В. В. Петрова та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільової комплексної програми «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (номер державної реєстрації 0111U000962).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є визначення сутності інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря,

виявлення проблем, що виникають при регулюванні відповідних суспільних відносин, формулювання теоретичних положень і пропозицій з урахуванням норм європейського та міжнародного права, а також розробка наукових висновків.

Відповідно до поставленої мети окреслено основні завдання дослідження:

– виявити історико-правові засади становлення та розвитку інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря та здійснити його наукову періодизацію;

– розкрити правовий зміст поняття «нормування» у галузі охорони атмосферного повітря, його генезу та становлення у законодавстві України й охарактеризувати понятійний апарат правового інституту нормування у цій сфері та сформулювати юридичне визначення поняття «нормування у галузі охорони атмосферного повітря»;

– охарактеризувати сучасний стан правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря та окреслити шляхи його вдосконалення;

– визначити основні проблеми механізму реалізації інституту нормування галузі охорони атмосферного повітря, сформулювати рекомендації щодо їх вирішення;

– виявити особливості правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря у законодавстві Європейського Союзу та інших зарубіжних країн;

– охарактеризувати елементи європейського та світового досвіду з метою його використання у правотворчій і правозастосовчій практиці в Україні;

– сформулювати теоретичні висновки та розробити практичні рекомендації щодо підвищення ефективності правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря з урахуванням тенденцій його розвитку та позитивного зарубіжного досвіду.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у галузі охорони атмосферного повітря, що виникають з приводу розробки, встановлення та дотримання нормативів у зазначеній сфері.

Предмет дослідження – правові засади нормування у галузі охорони атмосферного повітря.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань, у дисертаційному дослідженні були використані як загальнонаукові (діалектичний, системний, синергетичний, аналізу та синтезу, формально-логічний, структурно-функціональний, інструментальний тощо), так і спеціально-наукові методи (історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний та ін.).

Використання діалектичного методу дозволило визначити стан, тенденції та перспективи розвитку наукових досліджень з правового регулювання нормування та вдосконалення законодавства у даній галузі. Системний метод використовувався при аналізі екологічного законодавства України та ЄС. Формально-логічний метод застосовувався для виявлення зв'язків і суперечностей у понятійно-термінологічному апараті, що використовується в теорії екологічного права та відповідному законодавстві. Метод аналізу та синтезу використовувався при дослідженні теоретичних передумов інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря, коли наукові узагальнення здійснювались для вивчення конкретного стану справ у відповідній галузі регулювання. За допомогою історико-правового методу вивчалися становлення та розвиток правових засад нормування у галузі охорони атмосферного повітря в Україні та ЄС; з урахуванням науково-теоретичних підходів і доробок в частині охорони атмосферного повітря в цілому та інституту нормування зокрема було здійснено періодизацію та обґрунтування необхідності дослідження питань, пов'язаних із зазначеною сферою відносин. Застосування порівняльно-правового методу дало змогу дослідити й порівняти норми національного законодавства як правового засобу охорони атмосферного повітря з відповідними нормами

законодавства країн-членів ЄС та інших зарубіжних держав. Зміст та особливості правових норм, що визначають порядок розробки, встановлення та дотримання нормативів у галузі правової охорони атмосферного повітря, розкрито за допомогою формально-юридичного методу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що подана на захист робота є першим в українській юридичній науці комплексним науковим дослідженням правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи конкретизуються у таких положеннях:

у перше:

– здійснено періодизацію становлення та розвитку інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря у законодавстві України та правовій доктрині;

– сформульовано авторське визначення поняття «нормування у галузі охорони атмосферного повітря», під яким слід розуміти діяльність уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації передбачених чинним законодавством нормативів, спрямовану на обмеження і контроль антропогенного впливу на атмосферне повітря, забезпечення його оптимальної якості та сприятливого стану навколишнього природного середовища в цілому;

– визначено змістовні характеристики нормування у галузі охорони атмосферного повітря й запропоновано тлумачити «нормування» як засіб правового регулювання та охорони атмосферного повітря, складову механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря, функцію державного управління у галузі охорони атмосферного повітря, складову правового інституту нормування;

– зроблено висновок про необхідність розробки та встановлення нормативу викидів парникових газів для відповідних видів господарської діяльності, за допомогою якого можна регулювати обсяги цих викидів, що сприятиме реалізації єдиної науково-технічної політики та впровадженню і

використанню найкращих новітніх екологічно безпечних технологій у галузі регулювання викидів парникових газів;

– запропоновано такий виключний перелік нормативів: 1) нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, які складаються з (а) нормативів якості атмосферного повітря та (б) нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря; 2) нормативи небезпечної діяльності стаціонарних джерел, які включають у себе (а) нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин і (б) нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел; 3) нормативи небезпечної діяльності пересувних джерел, які складаються з (а) нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах і (б) нормативів впливу фізичних факторів пересувних джерел; 4) технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин, до яких належать (а) поточні технологічні нормативи та (б) перспективні технологічні нормативи; 5) нормативи викидів парникових газів, які складаються з (а) нормативів гранично допустимих викидів парникових газів в атмосферному повітрі та (б) нормативів зниження викидів парникових газів для визначених законом видів господарської діяльності;

– розкрито особливості правового регулювання нормування у законодавстві країн-членів ЄС та інших зарубіжних держав, досліджено стандарти, запозичення яких законодавством України дозволить покращити правове регулювання у галузі охорони атмосферного повітря, підвищити його ефективність та забезпечити відповідність світовим екологічним стандартам;

удосконалено:

– юридичне поняття «нормування як засіб правового регулювання у галузі охорони атмосферного повітря», під яким пропонується розуміти врегульовану правовими нормами діяльність уповноважених суб'єктів з розробки нормативів у галузі охорони атмосферного повітря у складі

проектів правових актів, а також діяльність щодо узгодження та експертизи таких правових актів, їх затвердження та оприлюднення у встановленому порядку;

– поняття «нормування як правовий засіб охорони атмосферного повітря» як діяльність уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації нормативів, які мають дотримуватися всіма суб'єктами суспільних відносин у сфері охорони атмосферного повітря;

– поняття «нормування у галузі охорони атмосферного повітря як функція державного управління», яке пропонується розглядати як напрямок діяльності уповноважених органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з розробки, встановлення та реалізації передбачених діючим законодавством нормативів, контролю та нагляду за дотриманням та притягнення до юридичної відповідальності у разі їх порушення;

– систему діючих нормативів у галузі охорони атмосферного повітря та механізми їх реалізації шляхом пропозиції щодо розробки та встановлення нормативів викидів парникових газів та визначення виключного переліку нормативів у цій сфері;

набули подальшого розвитку наукові положення щодо:

– поняття «нормування як елемент механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря», яке пропонується розглядати як сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, що виникають з приводу встановлення нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, шляхом створення правових норм, забезпечення їх ефективної реалізації в діяльності суб'єктів відповідних правовідносин, а у випадку їх порушення – застосування примусових заходів; співвідношення термінів «норматив у галузі охорони атмосферного повітря» та «стандарт якості» на основі їх змістовної синонімічності відповідно до ідентичної юридичної природи;

– системи екологічних нормативів, які повинні замінити діючі гігієнічні та санітарно-гігієнічні нормативи й забезпечити ефективну охорону

атмосферного повітря та реалізацію екосистемного підходу у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища в цілому та атмосферного повітря зокрема;

– обґрунтування доцільності застосування регіонального підходу при розробці, встановленні та реалізації нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, що дозволяє враховувати весь комплекс природних особливостей, факторів та умов певної території.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, пропозиції, висновки та практичні рекомендації, сформульовані в дисертації, можуть бути використані та враховані в науково-дослідницькій роботі як підґрунтя для подальших наукових розробок, у правотворчій сфері – як теоретичний матеріал при розробці та вдосконаленні законодавства України у галузі охорони атмосферного повітря, в навчальному процесі – при викладанні курсу «Екологічне право України» та підготовці навчальних посібників і методичних матеріалів з даної проблематики.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні висновки й практичні рекомендації, що містяться в дисертаційній роботі, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Основні положення роботи були оприлюднені в доповідях на таких міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Інтеграційні процеси та інноваційні технології. Досягнення та перспективи технічних наук (іноземними мовами)» (м. Харків, 14 квітня 2013 р.); «Проблеми розвитку юридичної науки в дослідженнях молодих учених» (м. Харків, 18 квітня 2013 р.); «Молодежная инициатива в решении современных проблем юриспруденции» (м. Мінськ, 25-26 жовтня 2013 р.); «Юридична осінь 2013 року» (м. Харків, 14 листопада 2013 р.); «Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права» (м. Харків, 6 грудня 2013 р.); «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних

правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні і аспекти» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.); «Перші кроки в науці земельного, аграрного та екологічного права» (м. Харків, 24 квітня 2015 р.); «Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права» (м. Київ, 22-23 травня 2015 р.); «Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи» (м. Харків, 30-31 жовтня 2015 р.); «Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади» (м. Харків, 4 грудня 2015 р.).

Публікації. Основні положення і результати дослідження викладено у 5 статтях, опублікованих у наукових фахових періодичних виданнях, у тому числі в одному зарубіжному науковому юридичному журналі, а також у тезах доповідей на 10 науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

НОРМУВАННЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ В СИСТЕМІ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

1.1. Історико-правові аспекти становлення та розвитку інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря

Жодне явище, в тому числі й правове, неможливо всебічно дослідити без ґрунтового аналізу підстав його виникнення та етапів розвитку. Саме тому вивчення історико-правових аспектів становлення та розвитку інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря становить значний інтерес для правової науки й характеризується насамперед тим, що дозволяє знайти підхід до подальшої розробки й вирішення питань правового регулювання нормування у зазначеній сфері, а також визначити шляхи та механізми його вдосконалення.

Питання розвитку правої охорони атмосферного повітря розглядалися у наукових працях В. І. Андрейцева [5–7], М. М. Бринчука [13–20], С. В. Ворушило [27], О. С. Колбасова [83–86], Н. Р. Малишевої [99–102; 104–106], М. І. Малишко [103; 107–110], В. Л. Мунтяна [116–117], М. І. Несена [120], В. В. Петрова [139–140], В. К. Рибачека [184–185], Б. Г. Розовського [186], Ю. С. Шемшученка [225–230] та ін., які були використані при проведенні дослідження історичного генезису інституту нормування атмосферного повітря.

У зв'язку з тим, що проблема екологічного нормування більшою мірою вивчалась прикладною екологією в аспекті регулювання антропогенного навантаження на природне середовище, нами було проаналізовано роботи відомих вчених-екологів О. Г. Владимірова [125], Є. Л. Воробейчик [26], А. А. Грандо [37], Ю. А. Ізраеля [65–68], Н. В. Максименка [125], В. Ю. Некос [64; 125] та ін.

Перш за все, вважаємо за доцільне розглянути концепцію екологічного

нормування з точки зору прикладної екології, адже саме результати розвитку наукових напрямків цієї галузі, в тому числі у сфері гігієни атмосферного повітря, складають основи для розробки нормативно-правових документів із регламентації забруднень атмосферного повітря [189, с. 54–60]. Зокрема, на сучасному етапі гігієнічні нормативи, що застосовуються для оцінки якості навколишнього середовища, є найбільш розробленими, у порівнянні із іншими нормативами.

На наш погляд, такий підхід безпосередньо пов'язаний з предметом нашого дослідження, оскільки, відповідно до ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» всі екологічні нормативи встановлюються з урахуванням вимог санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів [165].

Як зазначає Н. Р. Малишева, єдино вірний шлях розвитку прикладної науки передбачає існування механізмів, що пов'язують науку і практику, коли наука бере безпосередню участь у правотворчості, а наукові висновки належним чином враховуються в правотворчому процесі [102, с. 107].

Розвиток ідей нормування екологічною доктриною поділяється на три етапи [26, с. 7]. *Перший етап* визначається як «передісторія», коли екологічне нормування не мало термінологічного оформлення як самостійний напрямок і ґрунтувалось на існуванні системи гігієнічного нормування токсичних речовин. У цей період значним внеском у розвиток системи нормування стали напрацювання С. С. Шварца (1976, 1979 рр.) [222–223] та Н. С. Строганова (1981, 1983 рр.) [200–201], які сформулювали базові для екологічного нормування положення. Так, С. С. Шварцем було поставлено завдання побудови «теорії зміненого світу», для чого необхідно всебічне вивчення екосистем, що розвиваються під впливом антропогенного впливу на тлі різних фізико-географічних умов. Вчений вважав, що тільки на основі такого конкретного вивчення можна визначити гранично допустимі рівні впливу [222, с. 35]. У свою чергу Н. С. Строганов сформулював твердження, що тільки людина може визначити ступінь нормальності

екосистеми. На його думку, нормальна екосистема – це вигідна для людини екосистема. Тим самим автор обґрунтовує принцип антропоцентризму в екологічному нормуванні, який дозволяє задати для нього конкретні критерії [200, с. 19].

Другий етап вважається періодом теоретичних досліджень, безпосередньо пов'язаним із науковими працями на рівні постановки проблеми та генерації різноманітних підходів до нормування. У працях В. Д. Федорова та А. П. Левича [219–220; 95] було розглянуто загальні проблеми норми і патології екосистем та запропоновано кілька підходів до вимірювання нормальності (на основі «статистичного» розуміння норми) і стійкості екосистем (що необхідно для визначення її «запасів міцності»). Цінний матеріал для розробки теорії екологічного нормування надали роботи Д. А. Криволицького [93], Ф. А. Тихомирова [93; 214] та Є. А. Федорова [93]. Автори зазначили, що цілі екологічного нормування можуть бути різні: охорона генофонду, підтримка прийнятної для людини санітарного стану середовища, охорона ландшафтного різноманіття, охорона джерел біологічної продукції, охорона рекреаційних ресурсів. Особливо важливим є зауваження, що «не всі ці питання можна і потрібно вирішувати одночасно на одній і тій же території» [93, с. 471].

Особливий інтерес становлять праці Ю. А. Ізраеля [65–68], в яких було узагальнено існуючі точки зору, а також запропоновано базові терміни у досліджуваній сфері, якими керується й сучасна наука, в тому числі правова. Так, під допустимим екологічним навантаженням Ю. А. Ізраель розуміє таке, що не викликає небажаних змін в організмах та екосистемах (перш за все у людини) і не призводить до погіршення (будь-якого або суттєвого) якості природного середовища. При цьому висока якість природного середовища розглядається як така, що означає «а) можливість стійкого існування і розвитку історично сформованої, створеної ними перетвореної людиною екосистеми в даному місці; б) відсутність в сьогоденні і майбутньому несприятливих наслідків у будь-якій (або найбільш важливою) популяції (і в

першу чергу у людини, причому ... кожної людини), яка знаходиться в цьому місці історично або тимчасово» [65, с. 75]. Науковець наголошує, що допустимість навантаження визначається цілями природокористування. З цієї точки зору всі екосистеми можна поділити на три категорії: 1) унікальні (заповідні); 2) широко поширені (природні); 3) сильно перетворені (штучні). Відповідно допустиме навантаження на екосистему в цілому буде визначатися навантаженням саме на цей вид [64, с. 96]. Зроблений висновок, що першочерговим завданням екологічного нормування є захист окремих видів, які мають важливе значення для людини або екосистеми, а екологічні норми не можуть бути єдиними для будь-якого типу екосистем та будь-яких фізико-географічних умов [65, с. 95–100].

Учений-еколог Ю. Г. Пузаченко [179–180] вважає за необхідне розглядати екологічне нормування в рамках загальної проблеми стійкості екосистем. При цьому допустимим впливом має бути таке, що не призводить до втрати стійкості. Він висуває кілька вимог до екологічних нормативів, які повинні бути теоретично обґрунтовані, природні з точки зору сприйняття населення, прості та відтворювані.

У свою чергу А. М. Гродзинський [38] зазначає, що поняття допустимого навантаження пов'язане з визначенням соціально-економічних функцій екосистеми (такою функцією може розглядатися, наприклад, урожай сільськогосподарських культур). При цьому для кожної функції можуть бути задані допустимі й оптимальні значення оцінок її реалізації. Відповідно виділяються сфери допустимих і оптимальних станів екосистеми. Тим самим, основним орієнтиром для нормування приймається принцип антропоцентризму. При цьому завдання нормування полягає у визначенні значень навантаження, за яких система не досягає критичних або граничних станів.

У наукових доробках О. Ф. Садикова [190–191] були розглянуті загальні питання розвитку системи екологічного нормування. За визначенням автора, екологічне нормування – це спеціальна науково-дослідна і

нормативно-правова діяльність з обґрунтування екологічних критеріїв якості навколишнього середовища і розробки заснованих на цих умовах нормативів допустимих антропогенних впливів, природоохоронних норм і правил для всіх основних форм господарської діяльності. Кінцева ефективність екологічного нормування буде значною мірою визначатися економічною зацікавленістю природокористувачів у дотриманні природоохоронних норм і правил. Реалізація вимог екологічного нормування повинна адекватно відображатись у показниках діяльності на рівні країни в цілому, по регіонах, галузям і підприємствам. Нормативна база повинна включати в себе систему натуральних нормативів з природних компоненті і нормативи витрат на досягнення нормованих рівнів впливу на навколишнє середовище.

У роботах А. Д. Александрової [2–3] під екологічним нормуванням розуміється система дій з наукового і методичного обґрунтування розробки норм, і власне розробка та затвердження конкретних норм. При цьому норма (вірніше – норматив) виступає як узаконене правило, елемент управління проектуванням, засіб контролю за природокористуванням, форма правової гарантії екологічної безпеки. Важлива точка зору автора, що норми повинні мати територіально диференційований характер (тобто відрізнятися для різних типів ландшафтів), бути «варіантними» (тобто відрізнятися для різних ситуацій природокористування). На думку Т. Д. Александрової, орієнтир для нормування – антропоєкологічний принцип: «норми повинні бути спрямовані на збереження здоров'я людей, генофонду, ресурсо- та середовищевідновлювальних властивостей ландшафтів» [3, с. 49].

Третій етап розвитку ідей екологічного нормування пропонується розглядати як період практичної реалізації, коли проводяться експериментальні роботи на екосистемному рівні (праці Ю. А. Ізраєля [65–68], А. М. Степанова [198–199], А. Д. Арманда [133], В. С. Ніколаєвського [121], А. Д. Покаржевського [141], Н. Г. Булгакова [21] та ін.).

Підсумовуючи доробки вчених на всіх етапах становлення

екологічного нормування як в історичному плані, так і в сучасних умовах, Є. Л. Воробейчик виділяє два істотно різні підходи – «гігієнічний» та «екологічний» [26, с. 7–8]. Перший підхід зберігає основні риси методології гігієнічного нормування, а саме: 1) граничні навантаження встановлюються для окремих речовин; 2) лабораторні експерименти – основа для отримання нормативів; 4) використовуються параметри організмів, а не екосистемного рівня. Фактично такий підхід означає повне асимілювання схеми гігієнічного нормування з тією лише різницею, що об'єктом виступає не людина, а інші біологічні види. Альтернативний підхід використовує гігієнічне нормування лише як аналог вирішення схожого завдання. У різних концепціях, які формують це напрямом, простежуються подібні істотні риси.

Основні положення цього підходу полягають у такому: 1) орієнтиром, що задає критерії для оцінки екосистем, слугує явно декларований антропоцентризм (критерії оцінки задає людина, виходячи з власних потреб, причому потреба у здоровому навколишньому середовищі – одна з найважливіших); 2) нормативи граничних навантажень повинні бути «варіантними», тобто різними для екосистем різного призначення (необов'язково вимагати виконання всіх функцій одночасно і в одному місці); 3) нормативи повинні бути диференційовані залежно від фізико-географічних умов регіону і типу екосистем; 5) нормативи повинні бути диференційовані в часі: менш жорсткі – для сучасних технологій, більш жорсткі – для найближчої перспективи, ще більш жорсткі – для проєктованих виробництв і нових технологій та ін.

Таким чином, на основі огляду розвитку теоретичних досліджень вчених-екологів можна отримати найбільш об'єктивну оцінку становлення інституту нормування як правового інструменту охорони атмосферного повітря, формуючи розуміння тих практичних основ, що склали теоретичне підґрунтя останнього та визначали необхідність його законодавчого закріплення.

Поряд із цим не можна розглядати формування інституту нормування

у сфері охорони атмосферного повітря без урахування історико-правового розвитку та становлення правового регулювання охорони атмосферного повітря. У свою чергу, законодавство про охорону атмосферного повітря є складовою частиною екологічного законодавства і спрямоване на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище.

Тому при визначенні періодизації розвитку нормування у сфері охорони зазначеного об'єкта навколишнього природного середовища будуть враховуватись особливості відповідного історичного етапу розвитку атмосфероохоронних відносин.

Становлення правових основ інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря пропонуємо умовно поділити на шість етапів. Перший визначено без початкової дати й обмежено 1917 р., другий – 1917–1948 рр., третій – 1949–1980 рр., четвертий – 1980–1992 рр., п'ятий – 1992–2001 р., шостий – 2001 р. до цього часу.

Перший етап розглядаємо без відправної точки, оскільки, спираючись на результати аналізу спеціалізованої літератури, ми погоджуємося з думкою В. К. Рибачека, який стверджував, що до 1917 р. правове регулювання атмосфероохоронних заходів на території сучасної України не мало системного характеру [184, с. 9].

Попри те, що забруднення атмосферного повітря було характерним явищем не лише для ХХ ст., визнання та загострення цієї проблеми пов'язано з розвитком сучасної промисловості, що зумовило необхідність більш широкого правового регулювання охорони атмосфери від шкідливих викидів. Так, у дореволюційному законодавстві не існувало спеціальних актів, що регулювали порядок обмеження негативного впливу на навколишнє середовище та атмосферне повітря зокрема. Запобігання забрудненню навколишнього середовища й обмеження вилучення (добування) природних

ресурсів в основному відбувалося за допомогою заборонних заходів.

У цей період вимоги щодо охорони атмосферного повітря від забруднень отримують певний розвиток у законодавстві, яке пізніше отримало визначення «санітарне». Зокрема, у Лікарському Уставі 1905 р., який діяв на теренах сучасних українських земель, у розділі «Про охорону чистоти повітря» вказувалось, що поліція спостерігає, щоб на вулицях, дорогах і мостах і біля них не було нічого такого, що може заражати повітря. А в ст. 655 цього Уставу наголошувалося, що «заводи, мануфактурні, фабричні і інші заклади, які шкідливі для повітря і води, повинні бути влаштовані за особливими правилами» [108, с. 20; 218].

Слід звернути нашу увагу на те, що одним із напрямків розвитку санітарної охорони атмосферного повітря того періоду була розробка граничнодопустимих концентрацій забруднювачів, яка становила безпосередню основу для подальшого правового визначення та закріплення відповідних нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, а отже, знаменувало зародження інституту нормування зазначеного об'єкта.

Як підстави такого розвитку можна також розглядати результати XI Всеросійського водопровідного санітарно-технічного з'їзду, що відбувся в 1913 р. та на якому вперше було розглянуто питання чистоти атмосферного повітря і наголошено на необхідності запровадження заходів зі зменшення задимленості міст та використання наукового підходу до вивчення даної проблеми [78; 108, с. 27]. А вже 1914 р. у Державній Думі був підготовлений проект закону «Про санітарну охорону атмосферного повітря, води і ґрунту», в якому передбачалось, що власники промислових, сільськогосподарських, транспортних і всіх без винятку підприємств зобов'язані здійснювати заходи для забезпечення життя і здоров'я працюючих [75].

Другий етап, що охоплював 1917–1948 рр., характеризувався в історії розвитку правового регулювання охорони атмосферного повітря заходами правового характеру, що здійснювались у Радянській Україні для вирішення окремих конкретних проблем, пов'язаних з охороною атмосферного повітря,

які продовжують розглядати як проблеми санітарної охорони.

Розвиток правової охорони атмосферного повітря цього періоду був пов'язаний з необхідністю підтримання сприятливого стану середовища проживання людини й здійснювалося в основному шляхом розробки загальних санітарних заходів, створення та вдосконалення санітарних органів, закріплення їх повноважень [16, с. 29]. Слід зазначити, що проблема забезпечення санітарного стану республіки мала значну політичну й соціальну значущість.

Так, відбувається формування державних органів, які в тією чи іншою мірою займалися питаннями охорони атмосферного повітря від забруднення. Однією із перших на основі декрету 1919 р. «Про санітарну охорону житла» у складі Народного Комісаріату охорони здоров'я РРФСР була організована житлово-санітарна інспекція з широкими повноваженнями по здійсненню житлово-санітарного нагляду і забезпеченню дотримання санітарних норм і правил [126]. Завданнями інспекції було обстеження житлово-санітарних умов життя населення і розробка заходів з їх удосконалення.

Важливим кроком в удосконаленні санітарного нагляду і, як наслідок, забезпеченні правової охорони атмосферного повітря цього періоду стало прийняття Декрету РНК РРФСР «Про санітарні органи республіки» від 15 вересня 1922 р. [127; 174; 108, с. 22], який передбачав створення спеціальних санітарних органів, основним завданням яких була санітарна охорона води, повітря і ґрунту. На його основі було прийнято «Положення про санітарні органи республіки», затверджене Постановою РНК РРФСР від 8 жовтня 1927 р. [131], яке певним чином доповнював Декрет 1922 р. Положення закріпило проведення обов'язкового поточного та постійного попереджувального санітарного нагляду, який являв собою в тому числі й контроль за виконанням встановлених санітарно-гігієнічних нормативів, норм і правил. Це свідчить про застосування нормування як засобу охорони місць проживання від забруднення (води, повітря, ґрунту).

Важливі заходи з попередження забруднення повітряного середовища

передбачались при розробці й прийнятті будівничо-планувальних нормативів. У 1924 р. Радою народних комісарів УРСР були затверджені «Тимчасові будівничі правила» [189, с. 54–55], які визначали заходи з охорони атмосферного повітря, в тому числі й встановлення обмежень впливу, що, на нашу думку, певним чином збігається із сучасним розумінням нормативу.

У 1931 р. при Наркомздраві була створена Санітарна Рада, яка була уповноважена розглядати плани та пропозиції з питань проведення на території РРФСР різними відомствами, установами та організаціями санітарно-оздоровчих заходів, а також проекти санітарних, санітарно-гігієнічних і санітарно-технічних норм і правил, виносити щодо них відповідні постанови, обов'язкові для всіх відомств. Це свідчить про формування інституту екологічного нормування, який можна визначити як сукупність правових норм, що регулюють відносини щодо розробки, прийняття і забезпечення екологічних нормативів [20, с. 204]. Аналогічні організаційні й правові заходи щодо охорони атмосферного повітря розроблялись і в інших союзних республіках [106, с. 140–143], у тому числі й в УРСР.

Так, питання охорони повітря в 1934 р. обговорювалося на сесії Української санітарної ради, а в квітні 1935 р. Перша конференція з охорони атмосферного повітря виступила з пропозицією прийняти відповідний закон. Друга аналогічна конференція пройшла в 1938 р. в Москві, але лише наприкінці 1939 р. було видано інструкцію Всесоюзної держсанінспекції про санітарну охорону атмосферного повітря. Проте проект Санітарного кодексу СРСР, на який так сподівались захисники чистоти води і повітря, у вересні 1939 р. не був прийнятий Раднаркомом СРСР [69].

У цей період також здійснюється формування правових засад організації та діяльності санітарних органів у сфері охорони атмосферного повітря. Зокрема, було прийнято такі нормативні акти: постанову «Про організацію державної санітарної інспекції» (1933 р.) [129] в союзних

республіках (у тому числі УРСР), Положення про Всесоюзну державну санітарну інспекцію (1935 р.) [128], Положення про Державну санітарну інспекцію РРФСР (1934 р.) [131] та аналогічні положення в союзних республіках (Положення про Державну санітарну інспекцію УРСР [157]), Інструкцію по роботі держінспекції у сфері охорони чистоти атмосферного повітря, затверджену Всесоюзною державною санітарною інспекцією [197, с. 59–61]. Створена на їх основі Всесоюзна Державна інспекція мала за основне завдання в галузі охорони атмосферного повітря здійснення санітарного контролю за обертанням населення від впливу промислових викидів, які забруднюють повітря [16, с. 29].

Слід звернути увагу, що основною метою правової діяльності з охорони атмосферного повітря в цей період було запобігання шкоди здоров'ю людини. В цьому аспекті охорона атмосферного повітря розглядалася як один із напрямків соціальної гігієни.

Характерним для цього періоду є визнання того факту, що в реалізації санітарного контролю велике значення мала розробка і встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій (далі – ГДК) забруднюючих речовин у повітряному середовищі [108, с. 27]. У 1926 р. були розроблені первинні ГДК двадцяти токсичних речовин (газів, парів, пилу) для промислових підприємств [203]. Тобто в першу чергу були встановлені нормативи якості навколишнього природного середовища, прийнятні для людини. За цими ознаками такі нормативи можна класифікувати як гігієнічні.

Таким чином, система гігієнічного нормування токсикантів у повітрі, воді, продуктах харчування та ґрунтах набула свого розвитку саме в 30-х рр. На думку деяких вчених, гігієнічне нормування вважається або відправною точкою, або аналогом для екологічного [37].

Варто зазначити, що гігієнічне нормування – це встановлення у законодавчому порядку нешкідливих (безпечних) для людини рівнів впливу шкідливих факторів навколишнього середовища: гранично допустимих концентрацій хімічних речовин, гранично допустимих рівнів впливу

фізичних факторів та ін. [187, с. 111–119].

При такому нормуванні фактори навколишнього середовища не повинні негативно впливати на фізичний і психічний розвиток людини, її самопочуття, працездатність, репродуктивну функцію та санітарні умови життя. А за його допомогою можна визначити наскільки негативним є вплив тих чи інших факторів навколишнього середовища на організм людини та його здоров'я. В свою чергу, гігієнічним нормативом називають чітко визначений діапазон параметрів фактору середовища, який є оптимальним або принаймні не є небезпечним з точки зору збереження нормальної життєдіяльності і здоров'я людини, людської популяції і майбутніх поколінь. Іншими словами, гігієнічне нормування забезпечує оптимальний стан організму в процесі навчання, виховання, трудової діяльності й упродовж усього життя.

Третій етап тривав з 1949 р. по 1979 р. Вважається, що саме з другої половини ХХ ст. наукове обґрунтування проблеми захисту довкілля дістало свого законодавчого закріплення [79, с. 8–9].

Початок даного етапу розвитку повітряохоронної діяльності пов'язаний із прийняттям Радою Міністрів СРСР постанови «Про заходи боротьби із забрудненням атмосферного повітря і покращення санітарно-гігієнічних умов населених місць» від 29 травня 1949 р., в якій було закладено основи для проведення організованих заходів з охорони атмосферного повітря у масштабі всього СРСР [63]. Особливим досягненням цього нормативного акта було те, що він передбачав низку заходів з попередження забруднення атмосферного повітря, які включали і нормування забруднення атмосферного повітря.

Рада Міністрів УРСР слідом за союзним урядом 20 червня 1949 р. приймає постанову «Про заходи боротьби із забрудненням атмосферного повітря промисловими підприємствами УРСР та про поліпшення санітарно-гігієнічних умов населення місць» [23, с. 177]. Відповідно до неї, починаючи з 1 січня 1950 р. заборонялось затвердження проектів будівництва,

реконструкції або відновлення промислових підприємств, де не передбачалось спорудження установок для виловлювання попелу, пилу, сірчанних і фтористих сполук [150, с. 151–152].

Як зазначає В. К. Рибачек, у 1950-х рр. розпочалася розробка санітарно-гігієнічних нормативів допустимого забруднення атмосферного повітря, які з тих пір є базовими щодо оцінки якісного стану атмосферного повітря, а також для контролю за виконанням їх вимог з боку контролюючих органів [185, с. 62].

М. М. Бринчук розглядає розпочату в цей період розробку санітарно-гігієнічних нормативів допустимого забруднення атмосферного повітря як таку, що мала велике практичне і методологічне значення для підвищення ефективності правової охорони атмосферного повітря. Вчений також зазначає, що з того часу нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин слугували надійним критерієм оцінки якісного стану атмосферного повітря і широко застосовувалися проектними та експлуатаційними організаціями, а також органами, які контролювали виконання вимог щодо охорони атмосферного повітря [16, с. 31].

Дійсно, в 1949 р. розпочалась розробка нормативів гранично допустимих концентрацій речовин в атмосферному повітрі. У складі Міністерства охорони здоров'я СРСР була створена відповідна Комісія з розробки ГДК шкідливих речовин в атмосферному повітрі населених місць і нормативів викидів в атмосферу. У 1951 р. Державною санітарною інспекцією СРСР було затверджено перелік ГДК атмосферних забруднень, розроблений зазначеною комісією, до якого було включено 10 найменувань шкідливих речовин [189, с. 7–9], і який уже в 1952 р. розширився до 40 забруднювачів повітря населених місць [226, с. 81].

У 1971 р. до цього переліку вже входило 114 назв ГДК шкідливих речовин в атмосферному повітрі населених пунктів і 494 назв речовин у повітрі робочої зони промислових приміщень, а станом на 1975 р. перелік ГДК в атмосферному повітрі населених пунктів досяг 160 речовин [135,

с. 64].

Слід відзначити, що наведені обставини докорінно змінили підходи до оцінки стану повітряного басейну та зробили наукові дослідження з нормування шкідливих викидів особливо пріоритетними.

Третій етап також характеризувався становленням і затвердженням правових заходів захисту атмосферного повітря від негативного впливу не лише хімічного забруднення, а й фізичних і біологічних факторів впливу на нього, в першу чергу шумового, вібраційного, електромагнітного, радіаційного, тощо. У 1955 р. були затверджені відповідні нормативи допустимого рівня вібрації, а в 1956 р. – нормативи допустимого рівня шуму [221, с. 21]. Ці нормативи спочатку розроблялись для визначення умов шкідливості праці й згодом почали використовуватись відносно до всієї території поселень. При обґрунтуванні їх використання як екологічних нормативів лікарями-гігієністами під керівництвом Н. В. Лазарева було зроблено спробу введення терміна «геогігієна», однак цей термін не був науково затверджений [24].

Можемо припустити, що саме вищезгадані нормативи заклали основи для становлення діючих сьогодні нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел та впливу фізичних факторів пересувних джерел.

30 червня 1960 р. був прийнятий Закон УРСР «Про охорону природи Української РСР» [166] – перший комплексний акт природоохоронного спрямування в Україні, який визнав дієвість норм природоохоронного права як засобу охорони від забруднення атмосферного повітря. Цей нормативно-правовий документ ознаменував перехід правового регулювання у галузі природокористування та охорони природи на нову фазу – прийняття законів.

В. Л. Мунтян зазначав, що цей закон та аналогічні закони в інших республіках колишнього СРСР створили підґрунтя для становлення правових природоохоронних проблем самостійним предметом наукових досліджень [117, с. 167–170; 116, с. 88–95].

М. М. Бринчук характеризував період прийняття республіканських законів щодо охорони природи як такий, що мав низку особливостей, основна з яких – поява в системі природоохоронного законодавства нової правової форми – закону [16, с. 31]. Це свідчило про возведення охорони природи у ранг державного завдання.

У галузі охорони атмосферного повітря Закон встановлював, що повітря в населених пунктах, курортних районах, місцях масового відпочинку, зелених зонах підлягає охороні від забруднення шкідливими газами і парами, пилом й іншими речовинами, які негативно впливають на санітарно-гігієнічний стан населених пунктів, шкодять здоров'ю, а також тваринам і рослинності. З метою охорони повітря від забруднення різними промисловими відходами забороняється вводити в дію нові або реконструйовані підприємства, окремі цехи та агрегати без відповідного очищення промислових відходів, які забруднюють повітря і шкідливо впливають на навколишнє середовище.

Турбота про охорону природи і краще використання природних ресурсів була визнана на сесії Верховної Ради СРСР 1972 р. одним з найважливіших державних завдань. При цьому заходи з подальшого посилення охорони природи й покращення використання природних ресурсів покладались на Уряд СРСР.

На забезпечення більш ефективної охорони атмосферного повітря спрямовувались й низка постанов. Так, у 1972 р. було прийнято постанову Верховної Ради СРСР «Про заходи з подальшого покращення охорони природи і раціонального використання природних ресурсів», яка закріплювала вимогу суворого дотримання законодавства про атмосферне повітря, створення найбільш сприятливих умов для життя, здоров'я, праці та відпочинку населення. Поряд з необхідністю обов'язкового планування заходів з охорони природи й природокористування в системі державних планів соціального і економічного розвитку, ця постанова передбачала вимогу розвитку екологічного нормування, моніторингу навколишнього

середовища. А план охорони природи, затверджений відповідним представницьким органом, став юридично обов'язковим.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природних ресурсів» від 29 грудня 1972 р., аналогічна постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Про посилення охорони природних ресурсів» від 8 травня 1973 р. № 223, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо посилення охорони природи і покращенню використання природних ресурсів» від 1 грудня 1978 р. № 984, постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Про організацію виконання постанови Центрального комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо посилення охорони природи і покращення використання природних ресурсів» від 1 грудня 1978 р. № 984» від 23 січня 1979 р. містили конкретні заходи з охорони атмосферного повітря від забруднення, зокрема, з покращення захисту атмосфери від забруднення промисловими викидами та транспортними засобами.

Попри ці суттєві зміни, законодавчого закріплення інституту нормування в Радянському Союзі так і не відбулося. Як визначає М. М. Бринчук, у цей період в системі джерел екологічного права переважали не закони, а підзаконні акти у вигляді постанов Уряду СРСР, відомчих правил та інструкцій [16, с. 31]. Дійсно, саме ці нормативні документи визначали деякі комплексні підходи до регулювання природокористування та охорони навколишнього середовища як єдиного об'єкта.

У монографічному дослідженні «Соціалізм та охорона навколишнього середовища» (1979 р.) радянськими вченими було сформульовано твердження, що галузеве законодавство про охорону атмосферного повітря знаходиться на такому етапі свого розвитку, коли воно потребує подальшої деталізації й доповнення з тим, щоб забезпечити кваліфікований підхід до вирішення проблем попередження несприятливих змін атмосфери на рівні сучасних наукових знань [196, с. 15].

Як наслідок, окремі аспекти нормування здебільше врегульовувалось постановами та положеннями Ради Міністрів СРСР або відомчими актами Міністерства охорони здоров'я СРСР, яке безпосереднє розробляло та затверджувало нормативи. Через роздрібненість нормативних актів була відсутня чітка регламентація процедури їх дотримання.

Зокрема, В. Я. Мотильова відносно ГДК шкідливих речовин в атмосферному повітрі населених пунктів зазначала, що «не зрозуміло, хто, яким чином, коли і де зобов'язаний перевіряти і контролювати наявність або відсутність шкідливих речовин» [115, с. 63].

Варто звернути увагу на те, що правові дослідження цього періоду (1975 р. – [186], 1976 р. – [120; 226], 1979 р. – [103; 107]), присвячені охороні атмосферного повітря, приділяли значну увагу аналізу нормативів граничного допустимих концентрацій та викидів у атмосферу, контролю за їх здійсненням. Зокрема, Б. Г. Розовський стверджував, що настав час з позицій досягнутого рівня знань про наслідки впливу суспільства на природу переглянути й деякі чинні нормативи споживання природних об'єктів, зокрема, і одного із найважливіших для людини – атмосферне повітря [186].

Тогочасне розуміння нормування в природоохоронному аспекті засновувалось на твердженні, що нормативи, визначаючи гранично допустимі концентрації шкідливих речовин в повітрі та воді, допустимі рівні шуму і т. д., стали масштабом для науково обґрунтованої оцінки допустимого ступеню забруднення води та повітря й застосовуються при проектуванні, будівництві та експлуатації промислових підприємств, комунальних і сільськогосподарських об'єктів, їх дотримання контролюється відповідними органами [225]. Таким чином, термін «норматив у галузі охорони атмосферного повітря» ототожнювався з терміном «норматив ГДК».

Нормативи ГДК атмосферних забруднень розглядались як така концентрація токсичних речовин у повітрі, яка не здійснює на людину ні прямого, ні опосередкованого шкідливого і неприємного впливу, не знижує її працездатність, не впливає негативно на самопочуття людини та її настрій.

Саме ці вимоги покладалися в основу діючих на той час стандартів якості повітряного басейну міст та інших населених пунктів [226, с. 81].

При цьому ГДК, як показник забруднення атмосферного повітря, поділялися на гранично допустимі максимальні разові та гранично допустимі середньодобові концентрації. Перші встановлювалися для такого попередження атмосфери, яке може визивати рефлекторні реакції шляхом подразнення органів дихання людини. А середньодобові ГДК – з метою недопущення хронічної резорбтивної дії токсичних речовин при їх довготривалому вдиханні. Уточнюємо, що резорбтивна дія – це дія лікарських засобів або токсичних речовин, що виявляється після всмоктування їх у кров [237].

Розглядаючи сутність інституту нормування цього періоду, можна відзначили той факт, що при розробці нормативів не завжди достатня увага приділялась природним екосистемам та їх окремим компонентам. Як зазначає Ю. С. Шемчушенко, в основі сучасного (розуміємо-тогочасного) нормування ГДК шкідливих речовин лежить не природа в цілому, а здоров'я людини. Тому і межі дії ГДК, як правило зводяться до територій перебування людини.

За даними ознаками нормативи ГДК цього періоду можна класифікувати як гігієнічні нормативи, адже первинним об'єктом охорони вважається людина, її життя та здоров'я. Попри це, у наукових дослідження, та нормативних актах (наприклад, Положення про державний санітарний нагляд у СРСР), нормативи ГДК називаються санітарно-гігієнічними нормативами. Варто уточнити, що санітарно-гігієнічні нормативи – найбільш розвинена й поширена система норм, правил і регламентів для оцінювання стану навколишнього середовища. Вони встановлюються в інтересах охорони здоров'я людини і збереження генетичного фонду деяких популяцій рослинного і тваринного світу [202, с. 119].

Поряд із цим у науково-теоретичних дослідженнях даного періоду починають виникати питання щодо необхідності розробки і введення

екологічних ГДК, аргументуючи це тим, що чимало організмів є більш чутливими до забруднення, ніж людина, з чого виникає завдання з визначення гранично допустимого навантаження на даний об'єкт природи або район.

Слід відзначити, що екологічне нормування передбачає так зване допустиме навантаження на екосистеми. При цьому допустимим вважають таке навантаження, під впливом якого відхилення від нормального стану системи гарантовано і не перевищує природних змін середовища, а отже, не викликає небажаних наслідків у біоті та не призводить до погіршення якості оточуючого природного середовища [202, с. 115].

Така класифікація нормативів наводиться вченими-екологами, наукові дослідження яких складають підґрунтя для правової класифікації. У свою чергу, в розглянутих дослідженнях обґрунтовується необхідність розробки ГДК не тільки за санітарно-гігієнічними, але і за екологічними ознаками шкідливості. Адже природоохоронні заходи, орієнтовані тільки на діючі санітарно-гігієнічні ГДК, є часто малоефективними або зовсім не потрібними, що створює парадоксальну ситуацію: норми стають більш жорсткими, оплата і витрати зростають, а стан об'єктів довкілля погіршується. У зв'язку з цим виникає необхідність в інших нормативах, які захистили б інтереси екосистем і здоров'я людей. Таким цілям і відповідають екологічні нормативи, які в низці випадків є більш економічними.

Вищезгадані правові дослідження висвітлювали й недоліки діючої у цей період системи ГДК. Так, існувала проблема у правильному визначенні кількості викидів того чи іншого підприємства санітарними та іншими природоохоронними органами, що перешкоджало контролю за попередженням перевищення ГДК.

Також зазначалось, що методика визначення ГДК шкідливої речовини у воді, повітрі та ґрунті потребувала вдосконалення, адже при визначенні зазначених параметрів допускалося, що окрім цієї речовини природні ресурси не містять інших токсичних речовин, а існуюча практика

нормування шкідливих речовин окремо для атмосферного повітря, повітря промислових приміщень, води і харчових продуктів, не враховує комплексної дії цих речовин на людину. А отже, було сформовано положення про необхідність розробки єдиного гігієнічного нормування [226, с. 81].

На цьому етапі також залишалось дискусійним питання юридичної природи нормативів та їх співвідношення із стандартами. Ю. С. Шемчушенко в монографічному дослідженні (1976 р.) стверджував, що нормативи ГДК є близькими за свою юридичною природою до державних стандартів і мають загальнообов'язкову силу, а їх дотримання забезпечується загальнодержавним примусом.

На противагу цій точці зору В. Я. Мотильова вважала, що гранично допустимі концентрації шкідливих речовин в атмосферному повітрі населених місць, затверджені заступником Головного санітарного лікаря СРСР 11 січня 1971 р., не можна розглядати навіть як сурогат стандарту [115].

Четвертий етап (1980–1992 рр.), початок якого був пов'язаний із важливою подією в розвитку державного регулювання охорони повітряного середовища – прийняттям 25 червня 1980 р. Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» [130], а за ним, як акта законодавства союзної республіки, 27 листопада 1981 р. – Закону УРСР «Про охорону атмосферного повітря» [164].

М. І. Малишко розглядав ці заходи як початок нового періоду в атмосфероохоронній діяльності, який характеризується загальнодержавним комплексним підходом до вирішення цієї актуальної екологічної проблеми [108, с. 33]. А проблема правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони атмосферного повітря від забруднення та шкідливих фізичних впливів на нього стала практичним завданням з оцінки стану забруднення повітря [108, с. 33–34]. Законодавство у цій сфері після прийняття Закону СРСР та Закону УРСР про охорону атмосферного повітря, на думку автора,

стало значно упорядкованим.

Ю. С. Шемшученко наголошував, що прийняття Закону «Про охорону атмосферного повітря» мало велике соціально-економічне і державно-правове значення та формувало міцну правову базу для вдосконалення багатогранної природоохоронної діяльності в даній галузі. Це обумовлювалося тим, що атмосферне повітря належить до основних компонентів навколишнього природного середовища, а також підвищенням актуальності проблеми охорони атмосферного повітря від забруднення, що мав Закон [227, с. 10].

Слід звернути увагу, що оскільки Закон СРСР «Про охорону атмосферного повітря» та Закон УРСР «Про охорону атмосферного повітря» за своєю сутністю не були актами прямої дії, для їх розвитку в цей період було прийнято велику низку підзаконних нормативно-правових актів різного рівня регулювання, де знаходили своє відображення регулюючі положення законодавчого рівня [184, с. 12].

Так, на основі Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» були прийняті союзні підзаконних акти, метою яких була деталізація регулювання деяких суспільних відносин, які витікали із союзного Закону, в тому числі й щодо нормування як засобу правої охорони атмосферного повітря. Зокрема, у грудні 1981 р. Радою Міністрів СРСР була прийнята постанова про нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферу і шкідливих фізичних впливів на неї.

Вперше на законодавчому рівні було сформовано положення про особливе значення нормування атмосферного повітря у забезпечення його охорони, яке було визнано у ст. 8 Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря», в якій вперше закріплювались нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин та рівнів фізичних впливів на атмосферу, які відзначились врахуванням інтересів охорони здоров'я людей та охорони природного середовища [130]. У зв'язку з цим М. М. Бринчук наголошує, що з прийняттям вищезгаданого закону у сферу правового

регулювання були включені відносини щодо охорони навколишнього середовища від фізичних і біологічних впливів [19, с. 80–86].

Визначним нововведенням спеціального галузевого закону було встановлення більш суворих нормативів ГДК забруднюючих речовин в атмосферному повітрі для окремих регіонів. Це, як зазначає М. І. Малишко, дозволило не тільки вести боротьбу із існуючим забрудненням, але й попередити появу можливих джерел забруднення на відповідній території. Водночас вчений констатував наявну проблему у сфері охорони атмосферного повітря, що полягала в неврегульованості правовими актами методів визначення, порядку встановлення та введення в дію вказаних нормативів [108, с. 29].

Іншим важливим положенням вищезгаданого Закону було введення такого напрямку охорони атмосферного повітря як регулювання викидів забруднюючих речовин стаціонарними і пересувними джерелами забруднення, а також урегулювання шкідливих фізичних впливів від них (ст. 9 Закону) [130]. Це забезпечувалось за допомогою встановлення нормативів гранично допустимих викидів (далі – ГДВ) забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливих фізичних впливів на нього, які визначалися для кожного окремого стаціонарного джерела викидів або іншого шкідливого впливу на атмосферне повітря і для кожної моделі транспортних або інших пересувних засобів і пристроїв. У свою чергу, порядок затвердження і введення в дію вказаних нормативів, методів їх визначення і видів джерел, для яких вони розробляються, встановлювались Радою Міністрів СРСР.

Великого значення для охорони атмосферного повітря від забруднення на цьому етапі стало уперше закріплена на законодавчому рівні вимога про регулювання викидів забруднюючих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення, яка ґрунтувалась на виключній необхідності наявності дозволу (ст. 10). У дозволі на викид, поряд із іншими, передбачалися нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих

речовин.

Слід зазначити, що до цього періоду ГДВ розглядалось виключно як кількість нормованого агента, надходження якого в середовище протягом відповідного, заздалегідь визначеного проміжку часу не викликає підвищення ГДК. А показник ГДВ розраховувався для окремого підприємства на основі підрахунку гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у навколишньому природному середовищі. В юридичній літературі відзначалось, що застосування такого показника могло б сприяти виявленню конкретних винуватців забруднення середовища, однак про необхідність такого застосування безпосередньо у галузі охорони атмосферного повітря не згадувалось [108, с. 29–30].

Також Законом «Про охорону атмосферного повітря» визначались основні вимоги, які стосувалися регулювання шкідливих фізичних впливів на атмосферу, однією з яких була вимога здійснення фізичного впливу на атмосферне повітря виключно за умови дотримання гранично допустимих нормативів. А у випадку її порушення – відповідна діяльність підприємства могла бути призупинена, обмежена або заборонена за рішенням органу, який здійснював державний контроль за охороною атмосферного повітря, до усунення причин, в результаті яких відбувалося перевищення встановлених нормативів та вимог.

Слід звернути увагу, що офіційне визначення нормативу так і не було закріплено у даному Законі. Визначення отримало поняття «гранично допустима концентрація забруднюючих речовин в атмосферному повітрі» лише у ДОСТі 17.2.1.04. – 77. Охорона природи. Атмосфера. Метереологічні аспекти забруднення і промислові викиди. Основні терміни і визначення [36], яке за своїми ознаками можна ототожнювати з сучасним терміном «норматив у галузі атмосферного повітря». Так, ГДК домішок у повітрі визначався як максимальна концентрація, віднесена до певного часу усереднення, яка при періодичному впливі або протягом усього життя людини не здійснює негативного впливу, включаючи віддалені наслідки на нього, і на

навколишнє середовище в цілому.

Розглядаючи надане понятійне визначення, можна припустити, що і на цьому етапі нормативи ГДК атмосферного повітря за своєю сутністю є нормативами гігієнічними, тобто такими, що окрім людини та її здоров'я не враховують інших критеріїв, спрямованих на попередження всіх обумовлених забрудненням атмосферного повітря наслідків.

Але, як було розглянуто вище, у ст. 8 Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» встановлювалось, що нормативи ГДК повинні відповідати інтересам охорони здоров'я людей та охорони природного середовища [130]. З цього приводу в спеціальній літературі існувало декілька точок зору. Деякі науковці розглядали здоров'я людини як комплексний критерій якості навколишнього середовища, пояснюючи це тим, що здоров'я тісно пов'язано адаптивними зв'язками із навколишнім середовищем, яке формується природою, суспільством і господарством [94, с. 58; 135, с. 23].

Інші вчені дотримувалися точки зору, що при встановленні ГДК повинні враховуватися наступні критерії: здоров'я людини, попередження шкоди народногосподарським об'єктам, рослинному і тваринному світу [16, с. 77], аргументуючи це тим, що повітряним законодавством однією із цілей правового регулювання передбачено попередження і зниження шкідливих хімічних, фізичних, біологічних і інших впливів на атмосферу, які спричиняють несприятливі наслідки для населення, народного господарства країни, рослинного і тваринного світу.

У науковій літературі можна було зустріти судження про те, що нормативи ГДК шкідливих речовин на цьому етапі були санітарно-гігієнічними. Це аргументувалося тим, що на відміну від попередніх етапів, коли охорона природи від забруднення розглядалася як санітарна проблема і нормативи ГДК розроблялися лише із врахуванням інтересів охорони здоров'я людини від шкідливого впливу забруднення атмосферного повітря. А з прийняттям у 1980 р. Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» нормативи ГДК стали екологічними, оскільки при їх розробці почала

передбачатись і необхідність охорони інших живих об'єктів природи.

Як зазначає Є. Л. Воробейчик, первинно санітарно-гігієнічні нормативи ГДК розроблялися для захисту організму людини, і не мали на меті захист природних комплексів, однак широко застосовувалися у практиці як обґрунтування природоохоронних заходів, що певним чином призводило до плутанини в розумінні їх юридичної природи [26, с. 8].

Таким чином, на нашу думку, нормативи у галузі охорони атмосферного повітря і після прийняття згаданого Закону можна вважати санітарно-гігієнічними нормативами, які, як вже наголошувалось вище, встановлюються в інтересах охорони здоров'я людини і збереження генетичного фонду деяких популяцій рослинного і тваринного світу. А отже, розробки та введення екологічних нормативів, як це стверджувалось у наукових роботах цього етапу, так і не відбулось.

У наукових дослідженнях правових засад охорони атмосферного повітря цього періоду (праці В. В. Петрова [139–140], О. С. Колбасова [83–85], М. М. Бринчука [13;16], М. І. Малишка [108–110], Ю. С. Шемчушенка [227–228], Н. Р. Малишевої [101; 105], С. М. Кравченко [91], В. О. Самчишина [192]) нормуванню як засобу правової охорони зазначеного об'єкта та навколишнього природного середовища в цілому приділялося достатньо уваги.

Ю. С. Шемчушенко наголошував, що принципово новим для радянського природоохоронного законодавства є положення Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» щодо встановлення нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарними і пересувними джерелами забруднення, нормативів гранично допустимих шкідливих фізичних факторів [228, с.22–24].

Так, формується твердження, що нормування чистоти атмосферного повітря має важливе значення для забезпечення його охорони. М. І. Малишко зазначає, що на його основі встановлюється ступінь забруднення атмосферного повітря і розробляються наукового обґрунтовані заходи з його

охорони [109, с. 14].

При цьому нормування розглядається науковцем як встановлення нормативів ГДК забруднюючих речовин та гранично допустимих рівнів (далі – ГДР) шкідливих фізичних впливів на атмосферу, маючи на увазі зміну хімічного складу атмосферного повітря і визначення рівнів фізичного впливу (шумів, вібрацій та ін.) на атмосферне повітря.

Також учений визначає нормування гранично допустимих концентрацій і викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та рівнів фізичних впливів на нього як окрему групу заходів, спрямованих на охорону атмосферного повітря, зниження і ліквідацію його забруднення, які передбачало діюче законодавство [109, с. 29].

В. В. Петров та О. С. Колбасов розглядають нормативи ГДК як різновид природоохоронних стандартів, які визначаються як єдині вимоги, правила, нормативи, що відповідають досягнутому рівню науково-технічного прогресу та висуваються компетентними органами держави в масштабах СРСР, союзної республіки, галузі народного господарства, окремого регіону до стану навколишнього природного середовища, діяльності промислово-господарських та інших об'єктів з метою охорони природи, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення найбільш сприятливої для людини якості навколишнього природного середовища на основі правильного співвідношення екологічних та економічних інтересів суспільства [140, с. 109–111; 85, с. 63].

М. М. Бринчук підтримує цю точку зору, розглядаючи встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі як складову частину, широку за масштабами і важливою у соціальному плані сфері практики – стандартизації в охороні навколишнього середовища [16, с. 75].

Однак учений визнає, що за формально-юридичними ознаками нормативи ГДК не зовсім співпадали з поняттям стандарту. Адже нормативи ГДК затверджувалися Міністерством охорони здоров'я СРСР, а стандарти –

Державним комітетом СРСР зі стандартів. Але за юридичною силою і стандарти, і нормативи ГДК є схожими: їх дотримання забезпечується примусовою силою держави. Також науковець зазначав, що на той час проводилася робота з переведення нормативів ГДК забруднюючих речовин в атмосферному повітрі до рангу ГОСТу.

Таким чином, у правовій доктрині стандартизація та нормування продовжують ототожнюватися, незважаючи на визнання відмінностей цих двох правових явищ за юридичними ознаками.

На основі вищевикладеного уявляється можливим сформулювати таке твердження: саме на цьому етапі відбулося становлення системи нормативів у галузевому законодавстві, яка, заклавши підґрунтя для сучасної, законодавчо регламентованої системи, значно вплинула на формування діючого сьогодні інституту нормування у сфері охорони атмосферного повітря.

П'ятий етап, який розпочався в 1992 р. і тривав до 2001 р., характеризується формуванням національного законодавства в незалежній Україні, яке, як зазначає В. К. Рибачек, в основному будувалося з використанням попередніх напрацювань правознавців екологічного профілю колишньої радянської школи [184, с. 12].

Цей етап відзначається переходом правового регулювання відносин у сфері охорони атмосферного повітря на якісно новий рівень. Відбувається ухвалення цілої низки природоохоронних законів, якими врегульовуються і відносини у досліджуваній сфері.

Зокрема, 25 червня 1991 р. був прийнятий спеціальний екологічний закон – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [165], який ознаменував собою визначну подію в регулюванні екологічних правовідносин та в якому до числа об'єктів охорони навколишнього природного середовища віднесено й атмосферне повітря, що згідно з його вимогами підлягає захисту від хімічного, фізичного і біологічного впливу шляхом застосування таких правоохоронних елементів,

як стандартизація та нормування, економічний механізм регулювання та пільгове стимулювання, моніторинг, контроль, відповідальність тощо [184, с. 12].

Із прийняттям 16 жовтня 1992 р. першого спеціального повітряохоронного закону – Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [163], набули законодавчого визначення правові, організаційні та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря, що й ознаменувало початок нового періоду розвитку інституту нормування у галузі охорони атмосферного повітря.

Адже, як відзначає І. І. Каракаш, особливістю цього Закону є те, що разом із закріпленням соціальних вимог в ньому передбачено норми технічного змісту, які відносяться, зокрема, до нормування у сфері використання та охорони атмосферного повітря [77, с. 78].

Саме цей спеціалізований акт законодавства у галузі охорони атмосферного повітря безпосередньо визначив основи правового регулювання нормування даної сфери, яким присвячений окремий розділ (розд. II). У ст. 6 Закону були встановлені такі нормативи:

- нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря (які й сьогодні є законодавчо закріпленими та такими, що застосовуються);
- нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами (на сучасному етапі визначені як нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел);
- граничні нормативи утворення забруднюючих речовин, які відводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд і об'єктів (заміщені законодавцем на технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин);
- нормативи використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення (не є актуальними на теперішній час та не мають сучасного аналогу);

– нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів (у чинному законодавстві визначені як нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел).

Варто звернути увагу на те, що прийняття Закону України «Про охорону атмосферного повітря» стало суттєвим кроком на шлях до створення якісної нормативно правової бази у сфері охорони атмосферного повітря [118, с. 5].

Однак, як зазначає з цього приводу В. К. Рибачек, головним критерієм, за яким слід оцінювати ефективність застосування закону, є структурно-змістовне його наповнення, яке, на жаль, практично повністю було скопійоване з уже апробованого протягом кількох десятиріч Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» та Закону Української РСР «Про охорону атмосферного повітря», внаслідок чого український його варіант, прийнятий за часів незалежності, виявився не готовим до застосування в умовах переходу до ринку, що в свою чергу призвело до прояву в ньому низки недоліків [184, с. 12].

Таким чином, Закону України «Про охорону атмосферного повітря» не вдалося врегулювати всі питання правової охорони атмосферного повітря, з чим і була пов'язана подальша розробка більш досконалої його редакції.

Початком *шостого (сучасного) етапу* пропонується вважати 2001 р.. Відправною точкою, на нашу погляд, стало прийняття 21 червня 2001 р. нової редакції Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [156]. Як уже зазначалося, на відміну від попередньої редакції, ним було встановлено дещо інший перелік нормативів, який, на нашу думку, є більш актуальним і пристосованим до вимог сучасних відносин у сфері охорони атмосферного повітря, для вдалого регулювання яких і розроблено та затверджені зазначені нормативи.

Новою редакцією Закону були встановлені такі нормативи у сфері охорони атмосферного повітря:

- екологічної безпеки атмосферного повітря;
- гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел;
- гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел;
- вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газів та впливу фізичних факторів пересувних джерел;
- технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин.

Зміни до Закону мали такі відмінності: загальна спрямованість управління якістю атмосферного повітря перетворилась на технологічну, нова практика стала аналогом відповідних документів Європейського Союзу, включаючи перелік речовин, моніторинг яких необхідно проводити. А гранично допустимі викиди повинні уточнюватися відповідно до концентрацій у повітрі забруднюючих речовин [232, с. 110–111].

Також у редакції Закону 2001 р. відсутнє положення про нормативи використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення, а також самостійний розділ про використання атмосферного повітря.

В юридичній літературі це пояснюється тим, що екологічні суспільні відносини щодо використання атмосферного повітря не потребують узагальнюючого правового регулювання і врегульовані лише тією мірою, в якій це необхідно для підтримання та забезпечення екологічної безпеки, створення сприятливих умов для життєдіяльності, запобігання шкідливому впливу його на здоров'я людей та довкілля, тобто сфера правового регулювання фактично обмежується потребами охорони атмосферного повітря [55, с. 212].

Однак, незважаючи на вагомі нововведення, запроваджені з прийняттям редакції 2001 р., Закон України «Про охорону атмосферного повітря» не є досконалим. Значним його недоліком є відсутність термінологічного визначення базового поняття «нормування», що не може не

призводити до викривлення його розуміння, а як результат – і до неефективного застосування в процесі реалізації заходів, спрямованих на охорону навколишнього природно середовища в цілому та атмосферного повітря зокрема.

Окрім законодавчих змін, цей етап відзначився суттєвим переглядом підходів до нормування якості атмосферного повітря. Такі нормативи у законодавстві України представлені нормативами ГДК, які закріплені в Державних санітарних правилах охорони атмосферного повітря населених місць, перелік яких, у порівнянні із попередніми етапами, зменшився до сімнадцяти найбільш поширених та небезпечних речовин [39].

Як зазначає В. К. Рибачек, це дозволило зосередити зусилля на охороні повітря саме від найбільш шкідливих впливів та зробити реальні кроки до оздоровлення атмосферного повітря населених міст з урахуванням екологічних і соціальних інтересів суспільства [185, с. 112].

Не можна проігнорувати і той факт, що з огляду на історичне становлення інституту нормування, на сучасному етапі він досяг найбільшого розвитку. Зокрема, було впроваджено новий підхід до нормування викидів забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, який знайшов своє відображення у встановленні загальних «технологічних» нормативів на викиди для окремих виробництв, замість таких, що визначались для кожного стаціонарного джерела по кожній речовині. У зв'язку з цим Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1780 був затверджений Порядок розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел, що визначає вимоги розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин та їхню сукупність, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря зі стаціонарних джерел [148].

Особливість сучасного стану інституту нормування полягає ще й в

тому, що наразі в Україні активно відбуваються міжнародні інтеграційні процеси в усіх суспільних сферах, у тому числі в охороні довкілля. Відповідно до загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу констатовано, що одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики є проведення порівняльно-правового дослідження відповідності законодавства України європейським та світовим правовим стандартам, а також здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу регулювання відносин у сфері охорони здоров'я та життя людини, тварин, рослин, довкілля [61]. Адже сформовані в Європейському Союзі екологічні стандарти й розроблені програми становлять інтерес для таких сусідніх держав як Україна, яка вкрай зацікавлена в розвитку та вдосконаленні екологічного законодавства [79, с. 326].

Підсумувавши вищевикладене, вважаємо за необхідне сформулювати такі висновки. Саме використання історико-правового методу дослідження забезпечує точність опису генезису інституту нормування у галузі правової охорони атмосферного повітря України і як наслідок дозволяє всебічно дослідити історичний шлях становлення його правових засад. Крім того, вивчення правового регулювання нормування в історичному аспекті може сприяти кращому розумінні сучасних проблем у даній сфері, дозволить спрогнозувати напрямки його подальшого розвитку, максимально врахувати наявний досвід, а також уникнути застосування в майбутньому юридичних інструментів, які себе не виправдовують.

У результаті проведеного аналізу розвиток правового регулювання нормування у зазначеній сфері запропоновано умовно поділити на шість основних етапів. Така періодизація, насамперед, пов'язана з процесами формування нормативно-правової бази на відповідному історичному етапі, що виступає правовим регулятором відносин у сфері охорони атмосферного повітря й до якої належить інститут нормування як засіб такого регулювання.

Як теоретичну основу було розглянуто концепцію екологічного

нормування з точки зору прикладної екології, що сформувала підґрунтя для розробки нормативно-правових документів із регламентації забруднень атмосферного повітря та значно вплинула на визначення нормативів у цій сфері.

У результаті можемо констатувати той факт, що інститут нормування із самого початку свого становлення посідав одне з провідних місць у забезпеченні охорони атмосферного повітря та розвивався у безпосередньому зв'язку з атмосфероохоронними відносинами, які, у свою чергу, трансформувались із гігієнічних у регламентовані й законодавчо закріплені екологічні, вплинувши й на природу нормативів у досліджуваній сфері.

1.2. Поняття та зміст нормування у галузі охорони атмосферного повітря

За даними державної статистичної звітності у 2014 р. в Україні у розрахунку на 1 особу викинуто в атмосферу 148 кг забруднюючих речовин, 5,1 т діоксиду вуглецю, який відноситься до парникових газів. Понад 64 % небезпечних речовин, що потрапили в повітря, припало на стаціонарні джерела забруднення промислових підприємств. Від роботи двигунів пересувних джерел забруднення у 2013 р. в повітря потрапило 2,4 млн т забруднюючих речовин, переважна частина з яких (2196,3 тис. т, або 90,6 %) – це викиди автомобільного, 46,1 тис. т, або 1,9 % – залізничного, 7,8 тис. т, або 0,3 % – авіаційного, 6,0 тис. т, або 0,2 % – водного транспорту та 168,5 тис. т, або 6,9 % – виробничої техніки. Порівняно з 2012 р. збільшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу відмічалось в 6 регіонах країни, а саме: у Вінницькій (на 48,2 тис. т, або на 48 %), Запорізькій (на 38,3 тис. т, або на 19 %), Івано-Франківській (на 6,2 тис. т, або на 3 %), Харківській (на 12,7 тис. т, або на 6 %), Хмельницькій і Черкаській (відповідно на 0,9 тис. та 3,7 тис. т, або на 5 %) областях [44].

Така кризова ситуація може бути вирішена в рамках екологічного

нормування – одного із найскладніших і найбільш важливих правових інструментів охорони навколишнього природного середовища. Адже саме від знання величин гранично допустимих антропогенних навантажень на природні екосистеми залежить обґрунтованість всієї системи раціонального природокористування [26, с. 3].

А оскільки атмосферне повітря є особливо чутливим до антропогенного впливу, результати якого зумовлюють значне погіршення якості атмосферного середовища, і, як наслідок, умови існування людини, вважаємо за доцільне зосередити увагу на дослідженні інституту екологічного нормування саме у галузі охорони атмосферного повітря.

Проблеми нормування як засобу правової охорони навколишнього природного середовища досліджували у своїх працях такі відомі вчені, як В. І. Андрейцев [5–7], Н. В. Барбашова [11], М. М. Бринчук [13–20], С. В. Ворушило [27], О. С. Колбасов [83–846], Н. Р. Малишева [99–102; 104–106], М. І. Малишко [103; 107–110], А. М. Мірошниченко [112–114], В. Л. Мунтян [116–117], В. В. Петров [139–140], В. К. Рибачек [184–185], Ю. С. Шемчушенко [225–230] та інші.

Разом із тим слід зазначити, що в існуючих науково-правових дослідженнях наразі не приділено достатньої уваги нормуванню як одного із базових елементів у механізмі правової охорони атмосферного повітря.

Провідна роль нормування як засобу правового регулювання відносин у сфері охорони атмосферного повітря визнається і законодавством, і правовою доктриною. Стаття 31 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає нормування використання природних ресурсів, яке проводиться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки [165].

Закон України «Про охорону атмосферного повітря» у ст. 5 відводить нормуванню відповідне значення в контексті правової охорони атмосферного

повітря, визначаючи, що за його допомогою здійснюється забезпечення безпечного навколишнього природного середовища та запобігання екологічним катастрофам, реалізація єдиної науково-технічної політики в галузі охорони атмосферного повітря, встановлення єдиних вимог до обладнання і споруд щодо охорони атмосферного повітря від забруднення, забезпечення безпеки господарських об'єктів і запобігання виникненню аварій та техногенних катастроф, впровадження і використання сучасних екологічно безпечних технологій [156]. Поза сумнівом, цим роль нормування в регулюванні атмосфероохоронних відносин не обмежується.

Так, учений-еколог Є. Л. Воробейчик стверджує, що встановлення нормативів граничних навантажень на екосистеми є хоча і початковим етапом регулювання відносин «суспільство-природа», однак водночас найбільш ефективним засобом забезпечення раціонального природокористування, адже без нормативів захист природи втрачає свою обґрунтованість [26].

На думку Н. В. Барбашової, у законодавстві України, яке регулює забезпечення екологічної безпеки при здійсненні господарської діяльності, одним із трьох основних нормативних блоків є стандартизація, нормування і контроль забруднення навколишнього середовища [11, с. 8].

М. М. Бринчук зазначає, що нормування, поряд із стандартизацією, з давніх пір використовується як один з основних заходів або інструментів охорони довкілля, який завдяки врегульованості в природоохоронному законодавстві стає правовим [19, с. 428]. Учений також стверджує, що нормування якості навколишнього середовища є одним із правових заходів забезпечення безпеки навколишнього середовища через запобігання виникнення, розвитку екологічно небезпечних ситуацій та ліквідації їх, у тому числі віддалених, наслідків [20, с. 48].

Н. Р. Малишева наголошує, що у вирішенні завдання нашої країни зі створення сприятливих умов для життя і діяльності людини значне місце відводиться комплексу заходів по охороні навколишнього середовища, що

включає й заходи по боротьбі з шумом, які багато в чому залежать від чіткості функціонування механізму нормування і стандартизації, який, на жаль, ще недостатньо налагоджений і потребує вдосконалення [101, с. 49-50].

Ю. С Шемчушенко стверджує, що нормування рівня чистоти (або ступеня допустимого забруднення) є найбільш перспективним засобом охорони навколишнього природного середовища й атмосферного повітря зокрема [226, с. 75].

В. Я. Шевчук підтверджує особливу роль нормування у забезпеченні охорони довкілля в цілому, включаючи атмосферне повітря, аргументуючи це тим, що сьогодні розвиток екологічного нормування в Україні здійснюється так, щоб забезпечити, по-перше, відповідність норм завданням збереження екосистем, по-друге, розвиток нормативної бази як елемента управління і засобу контролю діяльності суб'єктів господарювання, по-третє – ефективність норм як правових гарантій соціальної захищеності людини [57, с. 98].

М. І. Малишко підкреслює важливість нормування у забезпеченні охорони атмосферного повітря, визначаючи, що на його основі здійснюється визначення рівня забруднення повітря і проведення науково обґрунтованих заходів з охорони повітряного середовища [109, с. 14].

С. В. Ворушило визначає, що нормування допустимого забруднення атмосферного повітря є одним з основних напрямків охорони названого природного об'єкта [27, с. 87].

В. К. Рибачек визнає інститут нормування в галузі охорони атмосферного повітря як один із стрижневих елементів у механізмі правової охорони атмосферного повітря, пропонуючи всі інші складові цього механізму (оцінку впливу на навколишнє середовище, екологічну експертизу, екологічний аудит, моніторинг та інші) розглядати як похідні, орієнтовані на забезпечення дотримання відповідних нормативів [184, с. 9].

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що нормування складає основу еколого-правового механізму охорони атмосферного повітря, а

основоположне значення цього інституту полягає в тому, що саме він визначає вимоги до стану та якості зазначеного елемента навколишнього природного середовища. Ця обставина зумовлює доцільність поглибленого вивчення сутності нормування як засобу правового регулювання відносин у сфері охорони атмосферного повітря, дослідження особливостей чинного законодавства цієї сфери і виявлення можливих недоліків.

Передумовою такого дослідження є визначення поняття нормування у галузі охорони атмосферного повітря.

Законом України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., який на сьогодні діє в редакції від 21 червня 2001 р., були визначені правові, організаційні та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря [156]. Саме цей Закон безпосередньо встановлює законодавчі основи правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря. Однак термінологічне визначення «нормування» у Законі відсутнє.

Як зазначає О. В. Новикова, однією з причин низької ефективності екологічного законодавства є якість тексту нормативно-правового акта. Результативність правового регулювання залежить від того, наскільки однаковим є застосування юридичних понять і термінів [122, с. 41].

Проблема термінологічного визначення тривалий час була і залишається в межах наукових дискусій. І це не випадково, оскільки, як зауважив О. С. Колбасов, на сьогоднішній день відбуваються важкі пошуки необхідних слів, що найкращим чином виражають сутність правових категорій та явищ [86, с. 27].

У свою чергу М. М. Бринчук зазначав, що поняття в праві навколишнього природного середовища є засобом вираження об'єкта еколого-правового регулювання, визначає зміст правових норм, виключає можливість їх суб'єктивного тлумачення тощо [15, с. 23–24].

На думку А. П. Гетьмана, використання в законодавстві відповідних понять пов'язане з вирішенням концептуальних і практичних питань застосування норм права, визначенням шляхів кодифікації та уніфікації

законодавства України [32, с. 111; 34, с. 583–585]. Таким чином, проблема юридичної термінології як складової частини юридичної техніки має велике значення в сучасний період для становлення і розвитку української державності [33, с. 5].

А. М. Мірошніченко відзначає, що термін «нормування» не є суто юридичним, він вживається у багатьох галузях суспільної діяльності, причому в якісно різних розуміннях, та стверджує, що нормування виступає як багатогранне та поліфункціональне явище [114, с. 12].

Вважаємо за доцільне погодитися з цим твердженням. Так, нормування розглядається як різновид діяльності людини, спеціальність, функція конкретного структурного підрозділу, посадової особи або органу, як галузь наукового знання, навчальний курс [124, с. 7], функція державного управління [5, с. 136], правовий інститут або певні правові заходи [20, с. 285] тощо. Отже, його розуміння є якісно неоднорідними. Через це необхідно визначити термін нормування у загальному розумінні, звернутися до роз'яснення його значення та особливостей уживання в мові.

Відповідно до Тлумачного словника української мови, нормування є іменником середнього роду та походить від дієслова «нормувати». Останнє, у свою чергу, тлумачиться як «визначати, установлювати, запроваджувати норму в чому-небудь» [195, с. 443]. В іншому довідковому виданні нормування визначається як регулювання, встановлення законних меж для чого-небудь, уведення в норму [58; 132; 215], як встановлення певних норм загальноприйнятих засад, установок, правил [89, с. 173], встановлених мір чогось, визнаного обов'язковим порядку, допустимих граничних значень [88, с. 207]. А норматив – як показник норм, згідно з якими проводиться певна робота або здійснюється що-небудь.

Таким чином, як загальна категорія нормування вважається діяльністю з визначення та встановлення певних норм, що є обов'язковими й такими, що обмежують.

У свою чергу, практична екологія визначає нормування як діяльність зі

встановлення гранично допустимих впливів людини на природу, яка має на меті науково обґрунтоване поєднання економічних і екологічних інтересів як основи суспільного прогресу. Визначена таким чином мета нормування антропогенного навантаження на оточуюче природне середовище передбачає наявність граничних умов (нормативів) як на самий вплив, так і на фактори середовища, які відображають і сам вплив, і відгуки на нього екосистем [202, с. 114].

У правовій доктрині відсутнє єдине бачення нормування та його сутності. Існують декілька підходів до тлумачення поняття «нормування». О. С. Колбасов і В. В. Петров зазначали, що нормування слід визнавати діяльністю зі встановлення певних стандартів, які охоплюють поняття «норма», «норматив» та «правило» [85, с. 59–69; 140, с. 39; 139, с. 103].

Це твердження знайшло своє відображення і в працях В. І. Андрейцева, який доповнив визначення тим, що за допомогою нормування встановлюються якісні та кількісні показники, можливі рівні (гранично допустимі показники (величини) можливого впливу), а також нормативи [5, с. 150–152].

В інших теоретичних дослідженнях нормування визначається як встановлення «нормативів (норм, правил і вимог)». Так, М. М. Бринчук зазначає, що під нормуванням у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища слід розуміти встановлення уповноваженими державними органами екологічних нормативів відповідно до вимог законодавства [16, с. 16].

Деякі науковці виділяють два розуміння нормування: вузьке та широке [112; 118–119]. У широкому розумінні нормування визначається як засіб правого регулювання, що являє собою діяльність зі встановлення певних обов'язкових якісних та кількісних показників, які можуть позначатися як нормативи, норми, технічні норми, техніко-юридичні норми, правила, вимоги, регламенти тощо.

З огляду на це вважаємо за необхідне більш детально розглянути

нормування як засіб правового регулювання. У теорії права під правовими засобами розуміють інституційні явища правової дійсності, які втілюють регулятивну дію права, його енергію, яким належить роль її активних центрів [1, с. 104]. Тобто це певні юридичні категорії та діяння суб'єктів з їх застосування, з метою досягнення конкретного результату [60 с. 215–217]. С. С. Алексєєв розглядає правові засоби як такі юридичні установлення та форми, дія яких виражає, реалізує можливості права, викликає настання реального, фактичного, соціально-економічного результату, надає необхідного ефекту в соціальному житті [4, с. 349–350]. В. А. Сапун розглядає правові засоби як інструментальні утворення (установлення, форми) правової дійсності, які у своєму реальному функціонуванні, використанні в процесі спеціальної правової діяльності приводять до досягнення певного результату у вирішенні соціальних проблем та завдань, які стоять перед суспільством та державою на певному етапі [193, с. 29].

Виходячи з викладених вище положень, можемо припустити, що нормування як засіб правового регулювання є діяльністю суб'єктів права, що застосовується для регулювання різних суспільних відносин, маючи на меті задоволення інтересів у певній сфері та забезпечення досягнення цілі відповідної діяльності.

А. М. Мірошніченко розглядає нормування як засіб правового регулювання, визначаючи його як врегульовану правовими нормами процесуальну діяльність уповноважених суб'єктів із розробки якісних та кількісних показників (нормативів) властивостей об'єктів права у складі проектів правових актів, а також діяльність щодо узгодження та експертизи таких правових актів, їх затвердження та оприлюднення у встановленому порядку [114, с. 17].

Вузьке розуміння нормування [112; 118–119] ґрунтується на тому, що термін «нормування» вживається в законодавстві зазвичай разом із терміном «стандартизація», причому ці поняття розглядається як однопорядкові (див., наприклад, розділ VII Закону України «Про охорону навколишнього

природного середовища» та інші акти чинного законодавства). Виходячи з того, що стандартизація є поняттям достатньо визначеним і пов'язується з виданням особливого різновиду нормативно-правових актів – нормативних документів із стандартизації (стандартів), можна вважати, що нормування є діяльністю з видання інших різновидів нормативних документів, крім нормативних документів зі стандартизації, що іноді називаються «нормами».

Слід уточнити, що під стандартизацією в чинному законодавстві, а саме ст. 1 Закону України «Про стандартизацію», розуміється діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування в певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню науково-технічному співробітництву [175].

Питання співвідношення понять «стандартизація» та «нормування» було і залишається дискусійним у сучасній науці екологічного права. Однак, на нашу думку, їх ототожнення не є правильним, адже таким чином не враховуються особливості юридичної природи кожного з цих правових явищ. А це може призвести до їх неточного розуміння, і, як наслідок, до неефективного правового регулювання.

Нормування у галузі охорони атмосферного повітря є похідним поняттям і невід'ємною складовою еколого-правового нормування. Зокрема, М. М. Бринчук зазначає, що екологічне нормування застосовується щодо використання окремих ресурсів і їх охорони та регулюється відповідним природоресурсним законодавством, зокрема, про охорону атмосферного повітря [16]. Тому вважаємо доцільним на наступному етапі термінологічного визначення нормування у галузі охорони атмосферного повітря розглянути зміст і сутність екологічного нормування.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [165], який встановлює правові основи інституту

нормування у галузі охорони навколишнього середовища, не має сформованого термінологічного визначення екологічного нормування. У ст. 31 Закону розкривається лише мета екологічного нормування, що являє собою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Можемо припустити, що у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» нормування розуміється як діяльність зі встановлення нормативів, норм, правил і вимог. Однак відсутність законодавчого визначення може призвести до невірної трактування терміна, що досліджується.

Слід звернути увагу, що у законодавстві не міститься й чіткої системи і класифікації екологічних нормативів. Частиною першою ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» зазначається, що екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди в навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів. А частина четверта цієї статті визначає, що нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі та рівні шкідливих фізичних і біологічних впливів на нього є єдиними для всієї території України [165].

Екологічна енциклопедія визначає екологічне нормування як наукову, адміністративну та іншу діяльність, спрямовану на встановлення гранично допустимих норм впливу (екологічних регламентів, екологічних нормативів) на навколишнє середовище, при дотриманні яких не відбувається деградація екосистем, гарантується збереження біологічного різноманіття та екологічна безпека населення. А у вузькому розумінні екологічне нормування є діяльністю, в результаті якої відбувається обґрунтування екологічних норм (у тому числі нормативів) та екологічної безпеки [52]. У свою чергу, екологічний норматив є величиною антропогенного навантаження, яка

розрахована на основі екологічних регламентів, та яка отримала правовий статус.

Вчений-еколог Є. Л. Воробейчик стверджує, що словосполучення «екологічне нормування», особливо в контексті хімічного й радіаційного забруднення середовища та як альтернатива гігієнічному нормуванню почало з'являтися у вітчизняній науковій літературі на початку 1970-х рр. У свою чергу, дослідник надає таке визначення: екологічне нормування – це знаходження граничних значень екологічних навантажень для того, щоб було можливо встановити обмеження для керуючих впливів на об'єкт нормування і досягнути цілей нормування [26, с. 10].

В інших наукових дослідженнях з практичної екології екологічне нормування розглядається як один із напрямків нормування антропогенного навантаження на природне середовище та являє собою розробку системи норм, правил і регламентів допустимого навантаження на екосистеми. Допустимим вважають таке навантаження, під впливом якого відхилення від нормального стану системи гарантовано і не перевищує природних змін середовища, а отже, не викликає небажаних наслідків у біоті і не призводить до погіршення якості оточуючого природного середовища.

При цьому основними об'єктами нормування антропогенного навантаження на природне середовище є рівні концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому середовищі, рівні акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого впливу на навколишнє середовище, рівні вмісту шкідливих речовин у продуктах харчування; рівні викидів та скидів у навколишнє середовище забруднювальних хімічних речовин; рівні шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів. А основним завданням нормування є розробка нормативів [202, с. 118].

Як наслідок, екологічне нормування визначається як таке, що запроваджується з метою обмеження і контролювання антропогенних впливів на навколишнє природне середовище і являє собою комплекс заходів для встановлення граничних меж, в яких можуть коливатися параметри

показників, які характеризують стан природного середовища [155, с. 187].

У спеціальній літературі екологічне нормування визнається як один із базових механізмів регулювання охорони навколишнього природного середовища й трактується як обмеження негативного впливу на навколишнє природне середовище шляхом встановлення обов'язкових нормативів такого впливу [224, с. 118].

На основі цього формується й визначення екологічних нормативів, які розглядають як закріплені законодавством норми, що регулюють природоохоронні і природоресурсні відносини, спрямовані на задоволення екологічних потреб суспільства і забезпечення оптимальної якості навколишнього природного середовища.

Таким чином, екологічний норматив – це граничний кількісний показник негативного впливу на навколишнє середовище. А правове значення нормативів охорони довкілля полягає в тому, що вони є критерієм оцінки правомірності поведінки суб'єктів, для яких вони є обов'язковими [81, с. 94].

При цьому сутність екологічних нормативів полягає у зменшенні антропогенного впливу суспільства до меж, в яких допускається така зміна середовища, а це, у свою чергу, дозволяє механізмам саморегуляції екосистем здійснювати процес відновлення природних ресурсів і не призводити до деградації навколишнього середовища.

На думку О.С. Ковбасова і М. М. Бринчука, нормування являє собою нормативно-правове закріплення результатів наукових досліджень наслідків антропогенного впливу господарської та іншої діяльності на природу. Самі результати наукових досліджень не носять обов'язкового правового характеру, а стають такими після їх затвердження відповідними державними органами. Ці нормативи мають юридичну силу, їх дотримання є обов'язковим для відповідних суб'єктів природоохоронних відносин, перевищення нормативів, безумовно, свідчить про порушення природоохоронного законодавства [16, с. 94].

Цікавою є точка зору В. Я. Шевчука, який розглядає екологічне нормування як спеціальну функцію державного екологічного управління та виділяє в екологічному нормуванні два напрямки: саме нормування та лімітування. На його думку, при нормуванні визначаються нормативи гранично допустимих викидів і скидів забруднюючих речовин в навколишнє середовища, інших видів шкідливого впливу на нього, а також нормативи плати за забруднення навколишнього середовища та розміщення відходів. Лімітування ж являє собою затвердження для підприємств, установ, організацій лімітів використання або вилучення природних ресурсів, лімітів викидів та скидів забруднюючих речовин в навколишнє середовище, та лімітів на утворення та розміщення відходів [57, с. 98].

В юридичній літературі сформовано положення, що сутність встановлення інституту нормування обумовлюється характером взаємодії суспільства і природи, при якому суспільство не може розвиватись, не впливаючи на природу. І екологічний норматив є своєрідним компромісом між екологією і економікою, між екологічними і економічними інтересами, що дозволяє розвивати господарство й одночасно охороняти довкілля та життя людини.

Відповідно, екологічне нормування розглядається як діяльність компетентних органів зі встановлення меж допустимого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище з урахуванням сучасного науково-технічного досвіду [81, с. 94].

Ця точка зору підтримується й іншими науковцями, які визначають екологічне нормування як діяльність уповноважених державних органів у галузі охорони навколишнього природного середовища, інших центральних органів виконавчої влади щодо розроблення та затвердження меж допустимого шкідливого впливу на довкілля хімічного забруднення, фізичних, біологічних та інших шкідливих факторів, що походять від стаціонарних пересувних джерел, а також меж використання природних ресурсів та дозволених природно-перетворюючих заходів [56, с. 410].

Це положення певним чином підтримується і М. М. Бринчуком, який розглядає нормування як специфічну форму або інструмент реалізації адміністративно-правового методу (засобу) управління природокористуванням та охороною навколишнього середовища, що виражається у встановленні допустимих викидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище, які повинні дотримуватися підприємствами-природокористувачами [20, с. 285].

Крім того, науковець визначає екологічне нормування правовим засобом забезпечення дотримання екологічних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб як діяльність по забезпеченню екологічної безпеки.

В. К. Рибачек розглядає екологічне нормування як центральну ланку в механізмі правового регулювання охорони навколишнього природного середовища, стержневий елемент, без якого не можуть бути задіяні інші елементи. Під ним у галузі охорони природокористування та охорони навколишнього природного середовища розуміються встановлені уповноваженим органом влади екологічні нормативи у відповідності з вимогами Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [185, с. 94–95].

М. М. Бринчук тлумачить нормування у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища як встановлення уповноваженими державними органами екологічних нормативів відповідно до вимог законодавства [20, с. 285]. Він висловлює думку, що сукупність правових норм, які регулюють відносини з розробки, прийняття та забезпечення дотримання екологічних нормативів утворює інститут екологічного права.

Ю. С. Шемчушенко розглядає нормування у сфері охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів як складову стандартизації, визначаючи нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у воді та повітрі, нормативи допустимих рівнів шуму та інше такими, що є близькими за юридичною

природою до ГОСТів й інших державних стандартів. Учений зазначає, що нормативи, як і стандарти, мають загальнообов'язкову силу, а їх дотримання забезпечується державним примусом [226, с. 118].

У свою чергу, стандарти у сфері охорони навколишнього середовища Ю. С. Шемчушенко визначає як затвержені у встановленому порядку уповноваженими на те державними органами обов'язкові до виконання показники та нормативи, розраховані на неодноразове застосування у ситуаціях, які повторюються і спрямовані на забезпечення людині високої якості навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів [226, с. 145–147].

На основі аналізу наукових підходів можна зробити такий висновок. Екологічне нормування або нормування у галузі охорони навколишнього природного середовища у правовій доктрині розглядається в таких аспектах:

- 1) як засіб правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря;
- 2) як правовий засіб охорони навколишнього природного середовища;
- 3) як правовий захід;
- 4) як інструмент державного управління природокористування та охорони навколишнього природного середовища;
- 5) як функція державного екологічного управління;
- 6) як елемент механізму правового регулювання охорони навколишнього природного середовища;
- 7) як правовий інститут екологічного права.

У зв'язку з цим для більш точного розуміння вищезазначених якостей, в яких може виступати нормування, екологічне нормування та нормування у галузі охорони атмосферного повітря варто більш детально дослідити положення науки теорії держави і права, яка надає тлумачення таких категорій, як правовий засіб, правовий захід, інструмент державного управління, функція державного управління, елемент механізму правового регулювання та правовий інститут. Розуміння поняття «засіб правового

регулювання» було розглянуто вище.

У теорії держави і права під правовими засобами розуміють інституційні явища правової дійсності, які втілюють регулятивну силу права, його енергію, яким належить роль її активним центрів [4, с. 104]. Дещо ширшим є тлумачення правових засобів П. М. Рабіновичем, які, на його думку, є інституційними утвореннями (установлення, форми) правової дійсності й при реальному функціонуванні, використанні в спеціальній правовій діяльності призводять до досягнення певного результату, що полягає у вирішенні соціально-економічних, політичних, моральних та інших завдань і проблем, які стоять перед суспільством і державою на сучасному етапі [181, с. 55].

Інститут права розглядається в теорії держави і права як відокремлена система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин: це сукупність таких суттєвих і самостійних норм права, що утворюють окремий інститут права в межах галузі права. Інакше – це частина норм певної галузі чи підгалузі права, яка регулює конкретний вид чи сторону однорідних відносин [193].

Щодо визначення нормування у галузі охорони атмосферного повітря як одного з об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища, у спеціальній літературі, як і в правовій доктрині, також не існує єдиного підходу.

У працях з практичної екології нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин і рівнів фізичних впливів на атмосферу характеризують хімічний вид забруднення атмосферного повітря й означають такі концентрації шкідливих хімічних речовин і їх сполук у повітрі, які не здійснюють негативного впливу на людину, її працездатність, самопочуття і настрій, а також на рослинність, клімат, прозорість атмосфери і санітарно-побутові умови життя населення [202, с. 118].

Ці положення знайшли своє втілення і в працях вчених-правників, які підкреслили особливе правове значення нормування для охорони

атмосферного повітря. Так, В. І. Андрейцев, В. В. Костицкий, П. Ф. Кулинич, Ю. С. Шемшученко стверджують, що правове регулювання охорони атмосферного повітря полягає у встановленні гранично допустимих норм концентрації забруднюючих речовин в ньому і гранично допустимого рівня фізичного впливу на нього для діючих виробничо-господарських одиниць, заборони вводити в експлуатацію тільки побудовані та реконструйовані об'єкти без пилу та газулавліюючих устаткувань і відповідного порядку прийому їх в експлуатацію, заходів щодо зниження антропогенного впливу автомобільного транспорту на середовище [154, с. 112].

У свою чергу, В. В. Петров пропонує відносити встановлення нормативів гранично допустимих шкідливих впливів та регулювання шкідливих впливів на атмосферу до правових заходів, спрямованих на попередження та усунення шкідливого впливу на атмосферу з метою забезпечення його якості, поряд із плануванням охорони повітряного басейну, основними екологічними вимогами, що висуваються до підприємств і організацій, інших господарюючих об'єктів, які завдають шкідливого впливу навколишньому середовищу [139, с. 177].

М. М. Бринчук зазначає, що нормування якості атмосферного повітря та гранично допустимі впливи окремих джерел є одними з основних правових засобів охорони атмосферного повітря, які поряд з іншими засобами мають на меті попередження деградації атмосфери під впливом людської діяльності [20, с. 285].

М. І. Малишко виділяє проведення нормування і контролю за викидами забруднюючих речовин в атмосферу як самостійний напрямок (засіб) правової охорони та управління якістю повітряного середовища [110, с. 161].

Це твердження підтримує С. В. Ворущило, який відносить нормування до попереджувальних (превентивних) правових засобів охорони атмосферного повітря, поряд із стандартизацією, плануванням, державним обліком, моніторингом та ін. [27, с. 87].

О. Л. Дубовик також виділяє нормування як один із напрямків правової

охорони атмосферного повітря [47, с. 150–152; 48, с. 415].

В. К. Рибачек розглядає нормуванням як один із елементів механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря [185, с. 67].

М. М. Бринчук вважає, що встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферне повітря є складовою частиною важливої в соціальному плані сфери практики – стандартизації в охороні навколишнього середовища [16, с. 74–75].

Співвідношення понять стандартизації та нормування розглядається і з іншої точки зору. Так, стандарти становлять загальний і обов’язковий напрям єдиного підходу до визначення стану атмосферного повітря за допомогою встановлення правил, нормативів та вжиття інших заходів. А нормативи, у свою чергу, конкретизують стандарти охорони атмосферного повітря [53, с. 17].

У процесі формування висновків на основі вищевикладеного матеріалу видається слушним процитувати В. К. Рибачека, який зазначав, що «хоча поняття самі по собі й можуть мати різноманітні значення, але вони завжди повинні відповідати певним вимогам – однозначності, точності визначення. Невиконання цієї умови стосовно сутності атмосферного повітря призводить до розмаїття його визначень, що не сприяє його однозначному використанню, в тому числі й на предмет гармонізації з екологічним законодавством ЄС [185, с. 75].

Ця точка зору є актуальною і в контексті нашого дослідження, адже одним із найбільших недоліків законодавства України щодо нормування у галузі охорони атмосферного повітря є відсутність термінологічного визначення базового поняття «нормування». Це не може не призводити до викривлення його розуміння, а як результат – і до неефективного застосування в процесі реалізації правових заходів, спрямованих на охорону навколишнього природно середовища в цілому й атмосферного повітря зокрема. У свою чергу, розглянуті доктринальні тлумачення характеризуються певними розбіжностями у підходах.

Таким чином, необхідно констатувати, що сьогодні назріла об'єктивна потреба термінологічного визначення законодавцем терміна «нормування» з урахуванням положень сучасних наукових досліджень у цій царині та його затвердження шляхом внесення змін до законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про охорону атмосферного повітря».

З урахуванням теоретичних положень еколого-правової науки та науки теорії держави і права, нормування у галузі охорони атмосферного повітря пропонуємо розглядати й тлумачити як: 1) засіб правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря; 2) правовий засіб охорони атмосферного повітря; 3) елемент механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря; 4) функцію державного управління у сфері охорони атмосферного повітря; 5) складову правового інституту нормування. Відповідно до цього вважаємо за доцільне сформулювати наступні визначення.

Нормування у галузі охорони атмосферного повітря, як засіб правового регулювання, – це врегульована правовими нормами діяльність уповноважених суб'єктів з розробки нормативів у галузі охорони атмосферного повітря у складі проектів правових актів, а також діяльність щодо узгодження та експертизи таких правових актів, їх затвердження та оприлюднення у встановленому порядку.

Нормування, як правовий засіб охорони атмосферного повітря, є діяльністю уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації нормативів, які мають дотримуватися всіма суб'єктами суспільних відносин у сфері охорони атмосферного повітря.

Нормування, як елемент механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря, пропонуємо розглядати як сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, що виникають з приводу встановлення нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, шляхом створення правових норм, забезпечення їх

ефективної реалізації в діяльності суб'єктів відповідних правовідносин, а у випадку їх порушення – застосування примусових заходів.

Як функцію державного управління, нормування у галузі охорони атмосферного повітря визначаємо напрямком діяльності уповноважених органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з розробки, встановлення та реалізації передбачених діючим законодавством нормативів, контролю та нагляду за дотриманням та притягнення до юридичної відповідальності у разі їх порушення.

Інститут нормування у галузі охорони атмосферного повітря – сукупність правових норм, які регулюють відносини щодо розробки, прийняття й дотримання нормативів забруднюючих речовин та впливу фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря.

Таким чином, за результатами аналізу наукових підходів та з урахуванням особливостей досліджуваного явища можна запропонувати таке визначення поняття «нормування у галузі охорони атмосферного повітря»: це діяльність уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації передбачених діючим законодавством нормативів, спрямована на обмеження і контроль антропогенного впливу на атмосферне повітря, забезпечення його оптимальної якості та сприятливого стану навколишнього природного середовища в цілому.

У той же час відсутність законодавчих визначень понять «нормування», «екологічне нормування», «гігієнічний норматив», «санітарно-гігієнічний норматив», «екологічний норматив» призводить до викривлення розуміння їх сутності та юридичної природи і як результат – до неефективного застосування в процесі реалізації правових заходів, спрямованих на охорону навколишнього природно середовища в цілому й атмосферного повітря зокрема. У свою чергу, доктринальні тлумачення цих понять характеризуються певними розбіжностями у підходах.

Висновки до розділу 1

1. Розвиток правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря запропоновано умовно поділити на шість основних етапів. Перший етап визначено до 1917 р., другий – 1917 – 1948 рр., третій – 1949 – 1980 рр., четвертий – 1980 – 1992 рр., п'ятий – 1992 – 2001 рр., шостий – з 2001 р. до сьогодні. Така періодизація, насамперед, пов'язана з процесами формування нормативно-правової бази з охорони атмосферного повітря на відповідному історичному етапі розвитку правової охорони зазначеного об'єкта, а також зумовлена особливостями, характером і масштабами правового регулювання відносин щодо розробки, встановлення та реалізації нормативів у галузі охорони атмосферного повітря.

2. На основі аналізу розвитку концепції екологічного нормування з точки зору прикладної екології було сформувано твердження, що результати розвитку наукових напрямків цієї галузі, в тому числі у сфері гігієни атмосферного повітря, складають підґрунтя для розробки нормативно-правових документів із регламентації забруднень атмосферного повітря. Таким чином, на основі огляду розвитку теоретичних досліджень учених-екологів можливо отримати найбільш об'єктивну оцінку становлення інституту нормування як правового інструменту охорони атмосферного повітря, формуючи розуміння тих практичних основ, що склали теоретичне підґрунтя останнього та визначало необхідність його законодавчого закріплення.

3. Аналіз наукової літератури засвідчив, що інститут нормування у галузі охорони атмосферного повітря з самого початку свого становлення посідав одне з провідних місць у забезпеченні правової охорони атмосферного повітря та розвивався у безпосередньому зв'язку з атмосфероохоронними відносинами.

4. Нормативи ГДК та ГДВ, які тривалий час термінологічно

ототожнювалися з сучасним поняттям «нормативи у галузі атмосферного повітря», трансформувалися з гігієнічних, які розроблялися лише з урахуванням інтересів охорони здоров'я людини від шкідливого впливу забруднення атмосферного повітря, в санітарно-гігієнічні, які крім здоров'я людини стали враховувати необхідність збереження генетичного фонду деяких популяцій рослинного й тваринного світу. В результаті було закладено підґрунтя для розробки та встановлення екологічних нормативів, які орієнтуються на збереження екосистем, хоча і в цілях створення сприятливого середовища існування та життєдіяльності людини.

5. Відсутність законодавчих визначень понять «нормування», «екологічне нормування», «гігієнічний норматив», «санітарно-гігієнічний норматив», «екологічний норматив» призводить до викривлення розуміння їх сутності та юридичної природи, і як результат – до неефективного застосування в процесі реалізації правових заходів, спрямованих на охорону навколишнього природно середовища в цілому та атмосферного повітря зокрема. У той же час доктринальні тлумачення цих понять характеризуються певними розбіжностями у підходах.

6. Нормування у галузі охорони атмосферного повітря запропоновано аналізувати й тлумачити як: 1) засіб правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря; 2) правовий засіб охорони атмосферного повітря; 3) елемент механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря; 4) функцію державного управління у сфері охорони атмосферного повітря; 5) складову правового інституту нормування.

7. Відповідно до наданої класифікації нормування видається доцільним сформулювати такі визначення. Як засіб правового регулювання, нормування у галузі охорони атмосферного повітря пропонуємо тлумачити як врегульовану правовими нормами діяльність уповноважених суб'єктів із розробки екологічних нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, у складі проектів правових актів, а також діяльність щодо узгодження та експертизи таких правових актів, їх затвердження та оприлюднення у

встановленому порядку. Нормування, як правовий засіб охорони атмосферного повітря, є діяльністю уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації екологічних нормативів, які мають дотримуватися всіма суб'єктами суспільних відносин у сфері охорони атмосферного повітря. Нормування, як елемент механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря, пропонуємо розглядати як сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, які виникають з приводу встановлення екологічних нормативів у галузі охорони атмосферного повітря шляхом створення правових норм, забезпечення їх ефективної реалізації у діяльності суб'єктів відповідних правовідносин, а у випадку їх порушення – застосування примусових заходів. Як функцію державного управління, нормування у галузі охорони атмосферного повітря визначаємо напрямком діяльності уповноважених органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з розробки, встановлення та реалізації передбачених діючим законодавством екологічних нормативів, контролю і нагляду за дотриманням та притягнення до юридичної відповідальності у випадках їх порушення. Інститут нормування у галузі охорони атмосферного повітря є сукупністю правових норм, які регулюють відносини щодо розробки, прийняття та дотримання нормативів забруднюючих речовин і впливу фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря.

8. За результатами аналізу наукових підходів та з урахуванням особливостей досліджуваного явища вважаємо доцільним сформулювати таке визначення поняття «нормування у галузі охорони атмосферного повітря»: це діяльність уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації передбачених діючим законодавством екологічних нормативів, спрямована на обмеження і контроль антропогенного впливу на атмосферне повітря, забезпечення його оптимальної якості та сприятливого стану навколишнього природного середовища в цілому.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОРМУВАННЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

2.1. Сучасний стан правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря

Однією з основних умов правового регулювання діяльності підприємств, установ, організацій і громадян з метою збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря є визначення параметрів його використання, що найефективніше реалізується саме за допомогою нормування у галузі охорони атмосферного повітря.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» до основних принципів його охорони належить пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання, окрім іншого, екологічних нормативів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності, а також науково обгрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище [165].

Слід наголосити, що вимоги щодо встановлення нормативів у галузі охорони атмосферного повітря можна вважати похідними від визначеного Законом поняття екологічної безпеки як стану навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Правове регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря ґрунтується на розділі II «Стандартизація і нормування в галузі охорони атмосферного повітря» Закону України «Про охорону атмосферного повітря» в редакції 2001 р. [156]. Так, ст. 5 Закону встановлює:

– нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, які включають у себе нормативи якості атмосферного повітря та гранично допустимі рівні

акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших видів впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря населених пунктів;

– нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел;

– нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел;

– нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел;

– технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин.

Уточнюється, що порядок розроблення та затвердження нормативів у галузі охорони атмосферного повітря встановлюється Кабінетом Міністрів України відповідно до цього Закону.

Розглянемо більш детально особливості правового регулювання окремих нормативів.

Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», являють собою групу нормативів, дотримання яких запобігає виникненню небезпеки для здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища від впливу шкідливих чинників атмосферного повітря [156]. Таким чином, нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря використовуються для оцінки впливу викидів забруднюючих речовин та стану атмосферного повітря в місцях постійного чи тимчасового перебування людей.

Під час розробки цих нормативів мають враховуватися: 1) ступінь впливу фізичних та біологічних факторів на населення, їхні гранично допустимі рівні, концентрації забруднюючих речовин, встановлені МОЗ України; 2) кліматичні умови; 3) вразливість представників флори і фауни та місць їхнього поширення; 4) вплив забруднення атмосферного повітря на історичні пам'ятки; 5) техніко-економічне обґрунтування гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів і забруднення; 6) можливість транскордонного перенесення забруднюючих речовин.

Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря затверджуються Міністерством екології та природних ресурсів України, а їхній перегляд здійснюється один раз на п'ять років. Підставою для перегляду цих нормативів є результати медичних та екологічних досліджень впливу на здоров'я людини та стан довкілля забруднюючих речовин, фізичних і біологічних факторів, змін генофонду, зменшення видового різноманіття, порушень рівноваги в екосистемах, змін клімату. Відповідно до положень чинного законодавства зазначені нормативи розробляються з урахуванням вимог міжнародних стандартів, норм і рекомендацій, а Міністерство екології та природних ресурсів України визначає перелік забруднюючих речовин, фізичних та біологічних факторів, для яких розробляються нормативи.

Варто відзначити, що для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватись більш суворі нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря (ст. 6 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [156]).

Як уже вказувалося вище, до складу нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря входять нормативи якості атмосферного повітря та гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, іонізуючого, інших видів впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря населених пунктів.

Насамперед пропонуємо детально розглянути нормативи якості атмосферного повітря. У ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» визначено, що норматив якості атмосферного повітря є критерієм якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий максимальний вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і при якому відсутній негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища [156]. Однак Законом не визначається поняття «якість атмосферного повітря», що ускладнює розуміння нормативу якості та є прогалиною в понятійно-термінологічному апараті досліджуваної сфери.

У свою чергу нормативи якості атмосферного повітря складають групу нормативів, до яких належать екологічні та гігієнічні нормативи.

Слід зазначити, що правових дефініцій екологічного та гігієнічного нормативів у Законі України «Про охорону атмосферного повітря» також не надається. В. К. Рибачек зазначає, що 2000 р. було здійснено диференціацію у базовому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 33), але відповідні зміни не були внесені до атмосфероохоронного законодавства, в результаті чого виникла певна колізія [185, с. 98–99]. Тим не менш, у цьому Законі сформульовано лише положення про те, що екологічні нормативи повинні встановлюватися з урахуванням вимог санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів, а термінологічне визначення екологічних, санітарно-гігієнічних та гігієнічних нормативів не надано.

Юридична природа та змістовний склад гігієнічних нормативів уточнюється Державними санітарними правилами охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними і біологічними речовинами) ДСП–201–97 [39]. Цим документом визначено, що до гігієнічних нормативів відносяться: гранично допустимі концентрації (ГДК); орієнтовні безпечні рівні діяння (ОБРД); коефіцієнти комбінованої дії сумісно присутніх речовин (Ккд) та встановлені на основі Ккд показники гранично допустимого забруднення (ГДЗ), які на даний час не використовуються.

Про екологічні нормативи у зазначеному нормативному документі згадується лише в контексті випадків, коли природоохоронні нормативи допустимого вмісту забруднюючих речовин мають менші значення у порівнянні з гігієнічними, повинні прийматися природоохоронні нормативи. Тим не менше, у правозастосовній практиці це положення майже не реалізовується.

Окремо слід розглянути правове визначення складових елементів гігієнічних нормативів – ГДК та ОБРД.

Гранично допустимі концентрації (ГДК) забруднюючої речовини в атмосферному повітрі населених місць термінологічно визначаються у вищерозглянутих Державних санітарних правилах охорони атмосферного повітря населених місць як максимальна концентрація, при дії якої протягом усього життя людини не виникає прямого або опосередкованого впливу на теперішнє та майбутнє покоління, не знижується працездатність людини, не погіршується її самопочуття та санітарно-побутові умови життя [39]. При цьому ГДК встановлюються на основі тривалих досліджень за спеціальною методикою у підрозділах гігієнічного профілю, акредитованих Комітетом з питань гігієнічної регламентації МОЗ України та затверджується Головним санітарним лікарем.

В юридичній літературі гранично допустима концентрація визначається як максимальна кількість шкідливих речовин в одиниці об'єму або маси середовища повітря, води або ґрунту, яка практично не впливає на стан здоров'я людини, та встановлюється компетентними установами, організаціями, комісіями як норма [57, с. 286].

Наступним нормативом, що входить до складу гігієнічних нормативів, є орієнтовно безпечний рівень діяння (далі—ОБРД), який затверджений Державними санітарними правилами охорони атмосферного повітря населених місць як максимальна концентрація забруднюючої речовини, що визначається орієнтовно безпечною при діянні на людину та приймається як тимчасовий гігієнічний норматив допустимого вмісту речовини в атмосферному повітрі населених місць [39]. Тобто, ОБРД розробляються для речовин, які щойно розроблені, але ще не впроваджені в широку практику і щодо них не розроблені значення ГДК. ОБРД встановлюються на основі короткочасних досліджень за відповідною методикою та вводяться в дію після затвердження Головним Державним санітарним лікарем України на обмежений термін.

Слід зазначити, що Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. в редакції від

20.09.2015 р. затверджує санітарно-епідеміологічний норматив, який за своєю природою є гігієнічним і визначається як встановлене дослідженнями припустиме максимальне або мінімальне кількісне та (або) якісне значення показника, що характеризує фактор середовища життєдіяльності за медичними критеріями (параметрами) його безпечності для здоров'я людини та здоров'я майбутніх поколінь, а також стан здоров'я населення за критеріями захворюваності, розповсюджуваності хвороб, фізичного розвитку, імунітету тощо [158].

Однак у Державних санітарних правилах охорони атмосферного повітря населених місць [39] цей норматив не визнається таким, що входить до складу гігієнічних нормативів, що свідчить про неузгодженість між різними нормативними актами положень щодо юридичної природи та якісного складу гігієнічних нормативів.

Варто відзначити, що санітарно-гігієнічне нормування вважається найбільш розробленою сферою регламентації техногенного забруднення навколишнього середовища, яке сьогодні використовується як нормативна база для обмеження техногенного забруднення. При розробці теоретичних основ санітарно-гігієнічного нормування було прийнято положення, що людина є найбільш чутливим компонентом біоти. Таким чином, «якщо людина достатньо захищена, то вірогідно й інші живі істоти захищені» [26, с. 17–18].

У зв'язку з цим, а також через відсутність екологічних нормативів, гігієнічні нормативи впродовж тривалого часу використовувалися, а в деяких випадках і дотепер використовуються для оцінки якості атмосферного повітря. Однак відповідно до сучасних тенденцій та вимог, які пред'являються до охорони навколишнього природного середовища в цілому та атмосферного повітря зокрема, необхідність застосування саме екологічних нормативів є нагальною.

Ці вимоги визначено у законодавстві та аргументуються таким чином. По-перше, при застосування нормативів ГДК з метою оцінки якості

атмосферного повітря переслідуються обмежені цілі (охорона здоров'я людини), а як наслідок – не забезпечується збереження природних екосистем.

По-друге, проблеми виникають при використанні існуючих нормативів ГДК для встановлення нормативів допустимого впливу на атмосферне повітря, адже вимоги діючої системи ГДК є дещо завищеними, що в певних випадках призводить до надмірної суворості нормативів.

По-третє, використання гігієнічних нормативів як єдиних природоохоронних нормативів не є ефективним не тільки для контролю й оцінки стану навколишнього середовища, а й для регулювання заходів, у тому числі правових, щодо охорони атмосферного повітря.

Крім того, відсутня правова регламентація диференціації існуючих нормативів ГДК залежно від регіональних, кліматичних та інших природних особливостей територій. Також варто відзначити, що концентрації забруднюючих речовин у навколишньому середовищі залежать від значної кількості факторів, що ставить під сумнів використання нормативів ГДК при оцінці як якості атмосферного повітря, так і дій природокористувачів щодо перевищення (не перевищення) нормативів допустимих викидів в атмосферне повітря.

Таким чином, ефективне забезпечення правової охорони і, як наслідок, досягнення необхідної якості атмосферного повітря повинно розвиватися шляхом подальшого вдосконалення системи ГДК, а також розробки нових екологічних нормативів. У комплексі з технологічними, екологічні нормативи зможуть забезпечити стабілізацію якості атмосферного повітря, і, як наслідок, поліпшення екологічної ситуації в Україні.

Нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел належать до основних напрямків нормування у галузі охорони атмосферного повітря та посідають провідне місце в його системі, в тому числі за ступенем їх розробки та рівнем впровадження.

Варто уточнити, що гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин в атмосферне повітря від стаціонарного

джерела викиду є науково-технічним нормативом, який встановлюється для кожного окремого стаціонарного джерела забруднення атмосфери за умови, що викиди шкідливих речовин від даного джерела та від усієї сукупності джерел міста чи іншого населеного пункту з урахуванням перспективи розвитку промислових підприємств та розсіювання (при найбільш несприятливих метеорологічних умовах) і перетворення шкідливих речовин в атмосфері забезпечать приземну концентрацію, що не перевищить встановлених норм якості повітря. При цьому критеріями якості повітря, що використовуються в розрахунках, є гранично допустимі концентрації (ГДК_{мр}) шкідливих речовин в атмосферному повітрі населених пунктів.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел визначаються з метою дотримання нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря з урахуванням економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання та газоочисних установок [156]. До цих нормативів належать:

1) норматив гранично допустимого викиду забруднюючої речовини стаціонарного джерела (далі – норматив ГДВ);

2) технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин або їх суміші, які визначаються в місці їх виходу з устаткування (далі – технологічний норматив ГДВ).

У свою чергу, технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин включають: а) поточні технологічні нормативи; б) перспективні технологічні нормативи.

Уточнюємо, що нормативи ГДВ (1) забруднюючих речовин відносяться до типу нормативів, що обмежують масову концентрацію (мг/м^3) забруднюючих речовин у *викидах* стаціонарних джерел та встановлюються для діючих і таких, що проектується, будуються або модернізуються, стаціонарних джерел. Таким чином обмежуються гранично допустимі викиди забруднюючих речовин та їх сукупності, які містяться у складі

пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря від стаціонарних джерел. Їх визначення здійснюється відповідно до вимог національного законодавства і законодавства Європейського Союзу, а розробка – на одиницю маси за одиницю часу, на одиницю продукції чи сировини.

Тоді як технологічні нормативи ГДВ (2) обмежують масову концентрацію забруднюючих речовин у *газах* (мг/ м³), що відводяться від окремих типів обладнання, споруд у місці їх виходу з устаткування. Поточні технологічні нормативи (а) встановлюються для діючих окремих типів обладнання, споруд на рівні підприємств з найкращою існуючою технологією виробництва аналогічних за потужністю технологічних процесів; перспективні технологічні нормативи (б) – для нових і таких, що проектується, будуються або модернізуються, окремих типів обладнання, споруд з урахуванням передових вітчизняних і світових досягнень у відповідній сфері.

Варто звернути увагу на те, яким чином вирішується питання застосування нормативу граничнодопустимого викиду забруднюючої речовини або технологічного нормативу допустимого викиду за умови встановлення обох для певного стаціонарного джерела. У разі виникнення такої ситуації перевага надається технологічному нормативу.

Порядок розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 1780 від 28 грудня 2001 р. [148]. Цей нормативний документ визначає вимоги щодо розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин та їх сукупність, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря зі стаціонарних джерел.

Безпосереднє затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел здійснюється на основі

наказу Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» від 27 червня 2006 р. № 309 [159].

Слід наголосити, що нормативи гранично допустимих викидів розробляються відносно найбільш поширених забруднюючих речовин або їх сумішей та небезпечних забруднюючих речовин, які найінтенсивніше забруднюють атмосферне повітря та створюють небезпеку для здоров'я населення й стану довкілля та передбачені постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню» від 29 листопада 2001 р. № 1598 [160], а саме: 8 найбільш поширених забруднюючих речовин або їх сумішей (оксиди азоту, бенз(а)пірен, діоксид та інші сполуки сірки, оксид вуглецю, озон, речовини у вигляді суспендованих твердих частинок (мікрочастинок та волокна), свинець та його сполуки, формальдегід), а також 9 груп найбільш небезпечних забруднюючих речовин (метали та їх сполуки, органічні аміни, леткі органічні сполуки, стійкі органічні сполуки, хлор, бром та їх сполуки, фтор та його сполуки, ціаніди, фреони, арсен та його сполуки).

Окрім цього, нормативи гранично допустимого викиду забруднюючих речовин розробляються для визначеного типу устаткування, обладнання. Цей спосіб передбачає встановлення єдиного нормативу гранично допустимого викиду забруднюючих речовин, який не повинно перевищувати будь-яке стаціонарне джерело викиду. Так, нормативи ГДВ встановлюються за середніми показниками викидів, визначених для типів устаткування, де обсяги таких викидів є найменшими: для 12 відсотків типів устаткування – за наявності 30 чи більше типів; для 5 типів устаткування – за наявності менш як 30 типів [123].

У свою чергу законодавство формулює перелік визначених типів устаткування, для яких розробляються нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел, який затверджений

наказом Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження Переліку типів устаткування, для яких розробляються нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» від 16 серпня 2004 р. № 317 [138].

Деяко відрізняються підходи у встановленні нормативів для існуючих стаціонарних джерел, для нових і таких, що проектується та модернізуються, а також, залежно від часу розроблення та введення у дію, наявності наукових і технічних розробок та за економічної доцільності.

Так, нормативи ГДВ забруднюючих речовин існуючих стаціонарних джерел розробляються на рівні підприємств з найкращою існуючою технологією виробництва аналогічних за потужністю технологічних процесів з урахуванням доступних технологій щодо зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, рівень розвитку яких дозволяє використовувати їх у відповідній галузі промисловості як економічно, так і технічно життєздатну і доступну до використання.

Щодо нових стаціонарних джерел і таких, що проектується, будуються або модернізуються, окремих типів обладнання та споруд, нормативи ГДВ забруднюючих речовин розробляються на рівні передових вітчизняних і світових технологій та обладнання з урахуванням найдосконаліших доступних технологій щодо зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. Відмінність полягає також і в тому, що щодо нових установок застосовується перспективний технологічний норматив, а до діючих установок застосовується поточний технологічний норматив допустимих викидів забруднюючих речовин. У дозволі на викиди забруднюючих речовин встановлюється також термін досягнення перспективного технологічного нормативу, який визначається в самому технологічному нормативі.

Безпосередньо процес затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел має особливе значення. Визначені нормативи перед тим, як їх затвердити, потребують

проведення оцінки впливу викидів забруднюючих речовин на стан забруднення атмосферного повітря. Мета цієї оцінки полягає в тому, що одним із шляхів запобігання небажаних екологічних наслідків господарської діяльності людини є науково-обґрунтована регламентація антропогенного навантаження на довкілля в цілому та на окремі його компоненти, зокрема й на атмосферне повітря.

Варто відзначити, що нормативи гранично допустимих викидів розробляються з урахуванням вимог чинних в Україні законів і нормативно-правових актів, європейського законодавства та інших міжнародних вимог щодо забезпечення екологічної чистоти повітря на сучасному рівні знань та досягнень науки і техніки у цій галузі. Тобто, встановлення нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел, виходячи із технічного підходу, тобто врахування впровадження найкращих технічних методів, які дозволяють звести до мінімуму вплив на навколишнє природне середовище.

При встановленні гранично допустимих об'ємів викидів застосовується комбінований підхід на основі якості атмосферного повітря та технічного методу, який забезпечує дотримання нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (на даний час гігієнічних нормативів) та впровадження найкращих технічних методів для зменшення екологічної дії з урахуванням економічної доступності цих методів. Даний підхід дозволяє добитися як ефективної охорони атмосферного повітря, так і створення стимулів для оптимізації виробничого процесу та технологічних нововведень.

Особлива роль цієї групи нормативів полягає в тому, що на їх основі визначаються умови дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [156] викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами можуть здійснюватись тільки на підставі дозволу. Дозвіл є офіційним документом, що надає право підприємствам, установам, організаціям та громадянам – підприємцям експлуатувати об'єкти, з яких

надходять в атмосферне повітря забруднюючі речовини або їх суміші, за умови дотримання встановлених відповідних нормативів гранично допустимих викидів та вимог до технологічних процесів у частині обмеження викидів забруднюючих речовин протягом визначеного в дозволі терміну.

Таким чином, сформульовані нормативи ГДВ та технологічні нормативи ГДВ є загальнообов'язковими нормами. Це підтверджується і положенням ч. 9 ст. 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», згідно з яким дозволи на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря видаються лише за умови не перевищення нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарними джерелами; дотримання вимог до технологічних процесів у частині обмеження викидів забруднюючих речовин [156].

Відповідно до наказу Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» від 27 червня 2006 р. № 309 для досягнення нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел підприємство повинно впроваджувати найкращі існуючі технології, які можуть бути застосовані у відповідній галузі при умові економічної та технічної доцільності, обліку витрат та економії, які є реально доступними для підприємства [159].

Вважаємо за доцільно уточнити поняття «найкращих існуючих технологій», особливості та мету їх застосування.

Термін «найкращі існуючі технології» є перекладом з англійської мови терміна «Best Available Techniques», який у різних джерелах має альтернативні переклади: «найкращі доступні технології», «найкращі наявні технології». Українським законодавством термін був адаптований відповідно до Директиви Ради Європи 96/61/ЄС «Щодо всеохоплюючого запобігання і контролю забруднень» від 24 вересня 1996 р. як «найкращі доступні технології» (далі – НДТ), на який ми і будемо орієнтуватися при подальшому

викладенні матеріалу [40]. Директива розглядала НДТ як найбільш ефективний і досконалий етап у розвитку діяльності та методів функціонування, що свідчать про практичну придатність технологій забезпечувати в принципі основу для обмежень обсягів викидів з метою запобігання та, якщо це не здійснено, взагалі зменшити об'єм викидів та вплив на навколишнє середовище в цілому. Також Директива 96/61/ЄС уточнює: термін «технології» включає як технології, що використовуються, так і спосіб, у який устаткування проектується, будується, зберігається, функціонує та списується; термін «доступні» технології означає технології, розвинені до такої міри, що забезпечує роботу у відповідному промисловому секторі при реальних з економічної і технічної точки зору умовах, беручи до уваги вартість та переваги, незалежно від того, чи виробляються або використовуються технології в межах держав-членів і протягом такого часу, доки їх використання власник вважає раціональним; термін «найкращі» означає найбільш ефективні в досягненні високого загального рівня захисту навколишнього середовища в цілому [40].

Найкращі доступні технології в екологічному праві ЄС виступають як комплексний інтегративний інструмент охорони навколишнього природного середовища і розцінюються доктриною як один з принципів, на яких ґрунтуються різні заходи екологічного, економічного і технічного характеру в їх взаємозв'язку і взаємопідтримки. Основною метою НДТ є вдосконалення систем управління і контролю виробничих процесів на промислових підприємствах для забезпечення комплексного підходу до захисту навколишнього середовища. Їх застосування дозволяє підвищити технологічну ефективність та екологічну безпеку на промислових об'єктах. Керівні документи щодо найкращих доступних технологій постійно модифікуються відповідно до передових і найбільш ефективних на сьогоднішній день виробничих процесів та обладнання.

На сучасному етапі діє принцип «найкращих доступних технологій», затверджений Директивою 2010/75/ЄС «Про промислові викиди (інтегроване

запобігання та контроль забруднення)» від 24 листопада 2010 р., яка деталізує умови інтегрованого дозволу підприємств, у тому числі на викиди в атмосферне повітря [43]. Такі умови формуються на підставі висновку про найкращі доступні технології та/чи методів керування, який затверджується рішенням Європейської комісії. Цей висновок містить опис технологій та/чи методів керування, способів їх застосування, а також гранично допустимий викид, які вважаються найкращими з доступних.

Директива 2010/75/ЄС дозволяє встановлювати менш суворі нормативи ГДВ у порівнянні з тими, які встановлені Висновком НДТ. Підставою для цього може бути лише та обставина, що встановлення у дозволі нормативів на рівні, якого вимагає Висновок НДТ, призведе до непропорційно великих економічних витрат, у порівнянні з перевагами для охорони довкілля, з огляду на: а) технічні характеристики відповідної установки; б) географічне розташування чи екологічні умови місцевості, де розташовано відповідну установку (ч. 4 ст. 15 Директиви 2010/75/ЄС). При цьому орган, який видає дозвіл та встановлює його умови, повинен забезпечити високий рівень захисту довкілля в цілому. Таким чином, Директивою звужено перелік випадків до двох, в яких умови інтегрованого дозволу можуть бути встановлені з відступом від Висновку НДТ. Проте дозвільний орган вправі встановити менш або більш суворі нормативи у порівнянні з Висновком НДТ.

Аналіз чинного законодавства України на предмет застосування принципу НДТ та його відповідності практиці ЄС дозволив сформулювати таке. Термін «найкращі існуючі (доступні) технології» використовується у декількох нормативно-правових актах українського законодавства. Так, у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» одним з основних принципів охорони навколишнього природного середовища визначається «екологізація матеріальних виробництв на основі ... широкого впровадження новітніх технологій». Також у ст. 40 Закону визначається загальний обов'язок здійснювати використання

природних ресурсів з дотриманням обов'язкових екологічних вимог, зокрема, «раціонального та економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій» [165].

У свою чергу Порядок розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел № 1780 формулює вимогу дотримання принципу найкращих існуючих технологій. Відповідно до п. 2 Порядку, нормативи ГДВ розробляються «за методикою, яка затверджується Міністерством екології та природних ресурсів України ... з урахуванням економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання та газоочисних установок, вимог національного законодавства і законодавства Європейського Союзу» [148].

Вимога застосування принципу найкращих доступних технологій також визначається в Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян – підприємців, затвердженій наказом Міністерством екології та природних ресурсів України № 108 від 9 березня 2006 р. [74]. Відповідно до Інструкції, до об'єктів забруднення атмосферного повітря першої і другої групи, для яких розробляються документи з обґрунтуванням обсягів викидів, належать об'єкти, взяті на державний облік, на яких повинні впроваджуватися найкращі доступні технології та методи керування. Також у Додатку 3 надається перелік виробництв та технологічного обладнання, які підлягають застосуванню найкращих доступних технологій і методів управління.

У зв'язку з тим, що умови дозволу на здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря встановлюються на основі нормативів ГДВ і технологічних нормативів ГДВ, можна стверджувати, що принцип найкращих доступних технологій застосовується при визначенні порядку видачі дозволів на викиди забруднюючих речовин в Україні. Це

певним чином відповідає практиці країн-членів ЄС, в яких керівні документи з НДТ застосовуються у процесі видачі дозволів промисловим підприємствам, у тому числі на викиди в атмосферу. Це аргументується тим, що саме найкращі доступні технології дозволяють оцінити практичну придатність конкретних технологій для забезпечення дотримання екологічних нормативів, розроблених і вживаних для запобігання та/або зниження викидів та загального впливу на навколишнє природне середовище.

Однак Закон України «Про охорону атмосферного повітря» закріплює заборону відступати від нормативів ГДВ та технологічних нормативів ГДВ, що певною мірою знижує ефективність дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферного повітря та суперечить розглянутим вище вимогам Директиви 2010/75/ЄС.

На думку Т. О. Третяка, діючий порядок видачі дозволів на здійснення викидів забруднюючих речовин містить окремі елементи принципу НДТ, проте неможливість відступу від нормативів ГДВ та технологічних нормативів ГДВ не дозволяють з достатньою мірою використати регулятивний потенціал цього принципу. Науковець вважає, що для ефективного застосування принципу НДТ важлива не лише сама можливість такого застосування, а й спосіб застосування, під яким мається на увазі система правил про неможливість знижувати нормативи викидів окремих речовин, правила вибору найкращих з доступних методів керування, можливість підвищити нормативи впливу на один природний ресурс та зменшити на інший з метою досягнення кращої охорони довкілля в цілому тощо [216, с. 5].

Нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел розробляються та застосовуються у рамках реалізації одного з основних принципів охорони навколишнього природного середовища – науково обґрунтованого нормування впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище відповідно до ст. 3 Закону

України «Про охорону навколишнього природного середовища» [165].

Відповідно до ст. 1 цього Закону нормативи гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів стаціонарних джерел встановлюються для кожного стаціонарного джерела акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних факторів. Із визначенням рівня, за якого фізичний та біологічний вплив усіх джерел у цьому районі з урахуванням перспектив його розвитку в період терміну дії встановленого нормативу не призведе до перевищення нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (за найбільш суворим нормативом) [165].

У ст. 8 цього ж Закону зазначається, що нормативи гранично допустимих рівнів впливу на атмосферне повітря встановлюються для кожного стаціонарного джерела за всіма створюваними ним видами фізичних і біологічних факторів [165].

Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря встановлюється постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення» від 13 березня 2002 р. № 300 [147].

Окрім цього, варто звернути увагу, що розроблення нормативів здійснюється підприємствами, установами, організаціями та громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності за власні кошти. Вимоги до їх розроблення деталізовано у зазначеному вище Порядку, до яких належить:

- проведення інвентаризації стаціонарних джерел забруднення, здійснення оцінки впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря;

- оформлення заявки на нормативи;

- визначення заходів щодо: досягнення нормативів з урахуванням

найдосконаліших доступних технологій у частині зменшення впливу фізичних та біологічних факторів; охорони атмосферного повітря на випадок виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, ліквідації причин, наслідків забруднення атмосферного повітря; остаточного припинення діяльності та приведення довілля у задовільний стан;

- додержання послідовності етапів технологічного процесу, коли є ризик перевищення встановлених нормативів;

- здійснення контролю за додержанням встановлених нормативів та зниженням шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів до нормативного рівня.

Передбачається, що до розроблення нормативів суб'єкт господарювання може залучати установи, організації та заклади, яким Міністерство екології та природних ресурсів України надає право на розроблення документів, що обґрунтовують рівень впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря. Такі підприємства визначаються на основі Порядку внесення установ, організацій та закладів, які здійснюють розробку документів, що обґрунтовують обсяги викидів для підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, до переліку Мінприроди України, затвердженого Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 1 жовтня 2012 р. [145].

Далі за процедурою установа державної санітарно-епідеміологічної служби розглядає подані документи протягом 30 календарних днів від дня їх надходження і у разі відсутності зауважень погоджує їх. У разі наявності зауважень документи повертаються суб'єкту господарювання з викладом їх змісту та зазначенням терміну повторного подання. Розроблені нормативи погоджуються з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в частині визначення термінів здійснення заходів щодо зниження шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів до нормативного рівня. Вже погоджені нормативи суб'єкт господарювання

подає до обласної, Київської міської держадміністрації в письмовій та електронній формах, які розглядаються протягом 30 календарних днів й у разі відсутності зауважень нормативи затверджуються. Рішення про затвердження нормативів надсилається суб'єкту господарювання та установі державної санітарно-епідеміологічної служби. Слід зазначити, що перегляд встановлених нормативів проводиться у разі зміни обсягів та/або технології виробництва.

Безпосередньо переліки фізичних та біологічних факторів, а також критерії визначення стаціонарних джерел забруднення, для яких розробляються нормативи гранично допустимого рівня впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря, встановлюються Міністерством екології та природних ресурсів України за погодженням з Міністерством охорони здоров'я України.

Однак наразі цей перелік не є визначеним, що свідчить про наявність вагомого недоліку в механізмі запровадження нормативів гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел. Також не розроблено й не затверджено Інструкцію про загальні вимоги до розробки нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря відповідно до вимоги п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення» від 13 березня 2002 р. № 300 [146].

Варто звернути увагу і на те, що перевищення гранично допустимих рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря є об'єктивною стороною адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 78 КУпАП щодо порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або впливу на неї фізичних та біологічних факторів [82].

Нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел визначаються ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» як гранично допустима кількість забруднюючої речовини у відпрацьованих газах пересувного джерела, що відводиться в атмосферне повітря [156].

Ці нормативи встановлюються для кожного типу пересувних джерел, що експлуатуються на території України, які розробляються з урахуванням сучасних технічних рішень щодо зменшення утворення забруднюючих речовин, зниження рівнів впливу фізичних факторів, очищення відпрацьованих газів та економічної доцільності.

Порядок розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря визначений Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря від 13 березня 2002 р. № 303 [147].

Ці нормативи розробляються для кожного типу новоствореного пересувного джерела та (або) такого, що експлуатується на території України, з урахуванням вимог національного і міжнародного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки навколишнього природного середовища.

Для пересувних джерел, що експлуатуються, нормативи розробляються з урахуванням існуючих технологій, а для новостворених – з урахуванням найдосконаліших доступних технологій щодо зменшення вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, впливу фізичних факторів пересувних джерел та очищення відпрацьованих газів.

Для розроблення нормативів Міністерство екології та природних ресурсів України залучає на конкурсній основі установи та організації.

Нормативи розробляються відповідно до Інструкції про загальні вимоги до розроблення нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря, яка затверджується Міністерством екології та природних ресурсів України. Розроблені нормативи погоджуються з Мінтрансом, МОЗ, Мінпромполітики та Держстандартом і подаються на затвердження до Міністерства екології та природних ресурсів України.

Підставою для перегляду нормативів є: наявність можливостей щодо зменшення вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря і відповідні технічні рішення; зміни у національному законодавстві та законодавстві ЄС щодо обмеження вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря. За наявності цих підстав нормативи підлягають перегляду протягом календарного року.

Значною проблемою в механізмі запровадження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел є відсутність Інструкції про загальні вимоги до розроблення нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря, вимога розроблення і затвердження якої визначена в п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 303 [147].

Інша проблема механізму реалізації у зазначеній сфері пов'язана з тим, що випуск в експлуатацію і безпосередньо експлуатація автотранспортних та інших пересувних засобів і установок, у яких вміст забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел перевищують встановлені нормативи є підставою для притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 80

та 81 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі-КУпАП) [82]. Тобто з об'єктивної сторони правопорушення, передбачене ст. 80 КУпАП, полягає у випуску в експлуатацію автомобілів, літаків, суден та інших пересувних засобів і установок, в яких вміст забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, а також рівень впливу фізичних факторів, утворюваного ними під час роботи, перевищують установлені нормативи. При цьому під випуском транспортних чи інших пересувних засобів та установок, розуміється не тільки вихід (виїзд) їх в рейс, випуск в експлуатацію, але й їх випуск виробниками або ремонтниками з конвеєра підприємства чи при їх закупівлі. Скоюються такі правопорушення у формі умислу чи необережності.

Правопорушення, передбачені ст. 81 КУпАП, скоюються з аналогічною формою вини. Об'єктивною стороною такого правопорушення є експлуатація автотранспортних та інших пересувних засобів і установок, у яких вміст забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, а також рівень впливу фізичних факторів (шуму, вібрації, електромагнітного випромінювання, радіації та ін.), здійснюваного, утворюваного ними під час роботи, перевищують установлені нормативи. Необхідно зауважити, що зазначене правопорушення слід вважати скоєним не тільки тоді, коли автомобіль чи інший транспортний засіб або установка в процесі руху викидають забруднюючі речовини чи створюють, наприклад, шум з перевищенням встановлених нормативів, але й у разі викиду забруднюючих речовин і впливу фізичних факторів з перевищенням встановлених нормативів на холостому (без руху) ходу двигуна [27, с. 19].

Об'єктом обох правопорушень (статті 80 та 81 КУпАП) є суспільні відносини, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища і запобіганням перевищення рівнів вмісту гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі.

Таким чином, досліджувані нормативи можна розглядати як

складову об'єкта та об'єктивної сторони, ключовим індикатором правопорушення у галузі охорони атмосферного повітря. У той же час наразі повністю відсутній механізм притягнення до такої відповідальності.

Технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин характеризуються у ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» як гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин, який визначається у місці його виходу з устаткування [156]. Тобто технологічні нормативи – це гранично допустимі масові концентрації забруднюючих речовин у відхідних газах, об'єми яких приведені до нормальних умов.

Розробка технологічних нормативів тісно пов'язана з нормативами гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел і має на меті обмеження негативного впливу того чи іншого обладнання з урахуванням його особливостей.

Затвердження цих нормативів відповідно до пп. 17 п. 4 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» від 21 січня 2015 р. № 32 [161], здійснюється Міністерством екології та природних ресурсів України для найбільш екологонебезпечних видів обладнання.

Так, наразі розроблено й затверджено такі технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин: з устаткування (установок) для виробництва сталі (первинна та вторинна плавка), продуктивністю, яка перевищує 2,5 т на годину (установки газокисневого рафінування сталі) [204]; з устаткування (установки) для виробництва сталі (первинна та вторинна плавка), включаючи безперервний розлив, продуктивність якого перевищує 2,5 т на годину (кисневих конвертерів) [205]; із устаткування (установок) для плавки феросплавів з плавильною потужністю, що перевищує 20 т на день [206]; від коксових печей [207]; із устаткування (установки) для випалювання та агломерації металеві руди (включаючи сульфідну руду) [212]; з котелень, що працюють на лушпинні

соняшнику [208]; з теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт [209]; із устаткування (установок) для виготовлення скла, включаючи скловолокно з плавильною потужністю, яка перевищує 20 т на добу [213]; з устаткування (установок) для виробництва цементного клінкеру в обертових випалювальних печах, виробнича потужність яких перевищує 500 т на день [210]; із устаткування (установок) для виробництва нормального електрокорунду в дугових трифазних руднотермічних печах при плавленні «на випуск» [211] тощо.

Усі розглянуті нормативи включено до переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, який не є вичерпним. Це визначається ч. 2 ст. 5 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», відповідно до якої законодавством можуть встановлюватися й інші нормативи в галузі охорони атмосферного повітря [156].

На нашу думку, це положення є дискусійним, адже невичерпний перелік може надавати підстави для самовільного введення додаткових нормативів, відносно яких не визначено процедуру та механізм розробки, затвердження та дотримання, а як наслідок – призвести до невірної застосування чинного законодавства або навіть його порушення, що може спричинити погіршення якості атмосферного повітря та навколишнього природного середовища в цілому.

На основі аналізу діючої системи нормативів у галузі охорони атмосферного повітря можна сформулювати висновок про наявність певних недоліків, зокрема, відсутність законодавчо сформованого понятійно-термінологічного апарату, що призводить до викривлення розуміння сутності та юридичної природи ключових нормативів, а як результат – і до їх неефективного застосування в процесі реалізації правових заходів, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища в цілому й атмосферного повітря зокрема.

Насамперед потребує термінологічного визначення «якість атмосферного повітря». На нашу думку, вбачається доречним

сформулювати та закріпити у ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» поняття «якість атмосферного повітря» як сукупність властивостей атмосфери, які визначають ступінь впливу фізичних, хімічних і біологічних факторів на людину, її здоров'я, рослинний і тваринний світ, стан екосистем та навколишнє природне середовище в цілому.

Також існує нагальна необхідність законодавчого визначення термінів «екологічний» та «гігієнічний норматив якості атмосферного повітря». Так, «екологічний норматив якості атмосферного повітря» пропонуємо тлумачити як індикатор якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий максимальний вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, при якому відсутній негативний вплив на стан екосистем та навколишнього природного середовища в цілому.

«Гігієнічний норматив якості атмосферного повітря» пропонуємо визначити як індикатор якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, при якому відсутній негативний вплив на здоров'я людини.

Окрім цього, вважаємо доцільним визначити такий виключний перелік нормативів у галузі охорони атмосферного повітря із внесенням відповідних змін до ст. 5 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»:

1) нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, які включають:

- а) нормативів якості атмосферного повітря;
- б) нормативів гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря;

2) нормативи небезпечної діяльності стаціонарних джерел, які складають:

- а) нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин;
- б) нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел;

3) нормативи небезпечної діяльності пересувних джерел, до яких належать:

а) нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах;

б) нормативи впливу фізичних факторів пересувних джерел;

4) технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин, які становлять:

а) поточні технологічні нормативи;

б) перспективні технологічні нормативи;

5) нормативи викидів парникових газів, які складаються з:

а) нормативів гранично допустимих викидів парникових газів в атмосферному повітрі;

б) нормативів зниження викидів парникових газів для визначених законом видів господарської діяльності.

2.2. Окремі аспекти механізму правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря

Україна входить сьогодні до групи з 20 країн – найбільших емітентів парникових газів у світі. Надмірне насичення атмосфери діоксидом вуглецю відбувається за рахунок стаціонарних джерел – 153,1 тис. т та викидів автомобільного, залізничного, авіаційного, водного транспорту й виробничої техніки – 27,8 тис. т. За результатами статистичної звітності у 2014 р. це в цілому становить 180,9 тис. т викидів діоксиду вуглецю в атмосферне повітря [44]. Це призводить до руйнування озонового шару, підвищення впливу опромінення територій, захворюваності населення, а також зміни клімату, що являє собою потенційно незворотню загрозу для людства та планети у цілому.

Як Сторона Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, 22 квітня 2016 року Україна підписала Паризьку Угоду - універсальну, юридично зобов'язуючу глобальну угоду, спрямовану на

боротьбу зі зміною клімату. Таким чином Україна взяла на себе обов'язок запобігати зміні клімату шляхом утримання підвищення глобальної середньої температури набагато нижче 2 °С понад доіндустріальних рівнів і докладати зусилля з метою обмеження зростання температури до 1,5 °С, визнаючи, що це значно скоротить ризики і впливи зміни клімату; підвищити здатність адаптуватися до несприятливих дій зміни клімату та сприяти опірності до таких змін та розвитку при низькому рівні викидів парникових газів таким способом, який не ставить під загрозу виробництво продовольства; а також приведення фінансових потоків у відповідність з траєкторією у напрямку розвитку, що характеризується низьким рівнем викидів і опірністю до зміни клімату [239].

Таким чином, як слушно зазначає О. В. Ільїна, проблема охорони озонного шару стала найбільш актуальною у системі екологічної безпеки [70, с. 5]. Традиційно до предмета правової охорони атмосферного повітря належать заходи запобігання руйнуванню озонного шару. Однак рівень їх розробки та механізм реалізації далекий від досконалого. А у зв'язку з тим, що нормування є центральним елементом механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря, постає питання про відсутність визначених у законодавстві нормативів шкідливих речовин, які здійснюють негативний та руйнуючий вплив на озонний шар.

Питання правової охорони озонного шару розглядалися в наукових працях В. І. Андрейцева [6], М. М. Бринчука [10–20], А. П. Гетьмана [30], О. В. Ільїної [70–73], І. І. Каракаша [76–77], Н. Р. Малишевої [102; 104], М. І. Малишка [108], В. В. Петрова [139–140], В. К. Рибачека [184–185], Ю. С. Шемшученка [229–230] та ін.

За визначенням Ю. С. Шемшученка, озонний шар Землі – це верхній, тонкий шар атмосфери, розташований переважно на висоті 20–25 км. Залежно від розташування озонного шару відносно поверхні землі його висота може коливатися від 7-8 км на полюсах до 17-18 км на екваторі з товщиною всього близько 3 мм, але який виконує важливу роль у

забезпеченні життєдіяльності біологічних ресурсів нашої планети. Він захищає і від ультрафіолетового випромінювання, а його руйнування згубно впливає на все живе на Землі [230].

В свою чергу, О. В. Ільїна визначає озоновий шар як хімічне з'єднання молекулярного і атмосферного кисню, розташованого в певних межах і на певній висоті стосовно земної кулі (9 тропо- і стратосфері) і виконує охоронні функції поверхні Землі від згубного ультрафіолетового випромінювання Сонця, який забезпечує нормальний екологічний стан для життєдіяльності людей, розвиток рослинного і тваринного світу [70, с. 10].

А. П. Гетьман та С. О. Лушпаєв стверджують, що озоновий шар атмосфери відіграє важливу роль у забезпеченні права громадян на безпечне довкілля. Руйнування озонового шару під впливом діяльності людини і природних чинників може призвести до серйозних соціальних, екологічних і економічних наслідків [30, с. 167].

Так, зниження концентрації озону в результаті виснаження озонового шару – хімічне руйнування стратосферного озонового шару за межами природних реакцій, означає менший захист від сонячних променів і більший вплив ультрафіолетового випромінювання на поверхні Землі. Внаслідок чого, як свідчать лабораторні та епідеміологічні дослідження, підвищується захворюваність на рак шкіри, катаракту, помутніння кришталика ока тощо.

Надмірне ультрафіолетове випромінювання негативно впливає на фізіологічні процеси розвитку рослин. Зміни, викликані таким випромінюванням (наприклад, зміни у формі рослин, розподіленні живильних речовин усередині рослини, термінах фаз розвитку і вторинного метаболізму) можуть мати негативні наслідки для рослин конкурентного балансу, сприяти розвитку хвороб рослин і порушенню біогеохімічних циклів.

Внаслідок руйнівного впливу ультрафіолетового випромінювання пригнічується репродуктивний цикл фітопланктону, одноклітинних організмів, таких як водорості, що складають нижню сходинку харчового

ланцюга. Відповідно, скорочення популяцій фітопланктону знижує популяцію інших тварин.

Збільшення інтенсивності ультрафіолетового випромінювання впливає на наземні і водні біогеохімічні цикли, змінюючи таким чином джерела і стоки парникових газів і хімічно важливі слідові гази (наприклад, двоокис вуглецю, окис вуглецю, сульфід карбоніла, озон та ін.). Ці потенційні зміни сприяють порушенню зворотних зв'язків між атмосферою та біосферою, в наслідок чого підвищуються концентрації цих газів у приземних шарах атмосфери. Окрім цього, синтетичні полімери, що зустрічаються в природі як біополімери, а також деякі інші матеріали, знаходяться під впливом ультрафіолетового випромінювання. Збільшення його рівнів прискорює розпад таких матеріалів, а це обмежує час, протягом якого вони можуть використовуватися.

Як стверджує В. К. Рибачек, велике значення озоновий шар має і для підтримки температурного балансу на нашій планеті. Боротьба з глобальним потеплінням, що відзначається як екологічна загроза загальнопланетарного масштабу і пов'язується з антропогенною діяльністю, є нагальним завданням всіх держав, особливо промислово розвинених, а також України [185, с. 25–26].

Відповідно до положень Паризької Угоди, зміна клімату являє собою потенційно незворотню загрозу для людства і планети уцілому, і тому потребує як можна більш широкого співробітництва всіх країн і участі в ефективному і належному міжнародному реагуванні в цілях прискорення скорочення глобальних викидів парникових газів [239].

У 1985 р. на конференції у Відні було прийнято Конвенцію про охорону озонового шару, яка закріпила за підписавшими її країнами зобов'язання щодо співпраці в галузі наукових досліджень і моніторингу озону, обміну інформацією, виробництва шкідливих речовин та їх викидів. У 1987 р. в Монреалі підписано Міжнародний протокол про скорочення викидів озоноруйнівних речовин, в основу якого покладено заходи з

регулювання виробництва та споживання озоноруйнуючих речовин в межах, необхідних в комерційному та екологічному відношеннях. Нині сторонами Монреальського протоколу є 198 держав, у тому числі Україна, які тим самим підтвердили свої наміри вжити необхідних заходів зі збереження озонного шару шляхом припинення виробництва та використання озоноруйнівних речовин [170–171].

Значну роль у справі захисту озонного шару Землі відіграло прийняття Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, яка була підписана Україною 11 червня 1992 р., а ратифікована лише 29 жовтня 1996 р. Мета цієї Конвенції полягає в тому, щоб досягти завдяки виконанню відповідних положень Конвенції стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускає би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Однак цим міжнародним документом відповідальність за порушення його норм, на жаль, не встановлюється [172].

Важливим кроком у цьому напрямку стало також прийняття в 1997 р. Кіотського протоколу, який вперше докладно визначив аспекти зменшення викидів парникових газів до 2012 р. Він є продуктом Рамкової конвенції ООН з питань зміни клімату й регулює питання зменшення обсягу промислових викидів парникових газів у земну атмосферу. Україною цей протокол було ратифіковано 2004 р. (Закон України «Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» від 4 лютого 2004 р.) [168].

На жаль, незважаючи на зусилля багатьох країн світу як у рамках глобальних міжнародних угод, так і поза ними, обсяги викидів парникових газів, що прискорюють кліматичні зміни на планеті, продовжують зростати. Це не може не викликати занепокоєння й потребує більшої активності з боку нашої країни у здійсненні заходів як на міжнародному, так і національному рівнях.

Озоновий шар за чинним законодавством України не належить до природних об'єктів самостійної правової охорони. У ч. 2 ст. 16 Закону

України «Про охорону атмосферного повітря» міститься вимога до підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності відповідно до вимог міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, скорочувати і в подальшому повністю припинити виробництво та використання хімічних речовин, що шкідливо впливають на озоновий шар, а також проводити роботу щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату [156].

Разом із тим цей Закон не містить визначення величин, на які необхідно орієнтуватися при скороченні таких речовин. Зокрема, в ньому не сформульовано норми щодо правової охорони озонового шару, в результаті в переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря відсутні нормативи шкідливих речовин, які здійснюють негативний і руйнуючий вплив на озоновий шар. Такі нормативи, на нашу думку, доречно визначити як гранично допустимі викиди шкідливих речовин, що впливають на стан клімату та озонового шару.

Варто звернути увагу на те, що в еколого-правовій науці неодноразово розглядалось питання про включення до сфери правового регулювання, поряд з так званими класичними об'єктами екологічного права, нових – озонового шару зокрема.

Це констатується, зокрема, А. П. Гетьманом та С. О. Лушпаєвим, які відзначають, що дискусійним є питання відносно того, чи повинен бути озон самостійним предметом правового регулювання, чи можливо достатнім буде вирішення питання про охорону атмосферного повітря, складовим елементом якого є озоновий шар, тобто взагалі шляхом визначення завдання права в цій охороні. На їхню думку, правовий режим озонового шару суттєво не відрізняється від правового режиму охорони атмосферного повітря, а має лише деяку специфіку, яку слід враховувати при його комплексній охороні та раціональному використанні. Водночас правова охорона озонового шару в Україні потребує істотного вдосконалення, адже чинне законодавство майже

не приділяє уваги цьому специфічному елементу атмосфери [30, с. 167].

З цього приводу М. М. Бринчук, наголошуючи на величезній важливості атмосферного повітря як природного об'єкта, висловлює твердження, що до об'єктів, які охороняються, потрібно віднести й такі явища природи, як озоновий шар, погоду і клімат [13, с. 69].

Схожої точки зору дотримується й М. В. Краснова, стверджуючи, що природоохоронний ряд об'єктів екологічного права розширюється, зокрема, віднесенням (у тому числі й актами міжнародного екологічного права) до їх числа таких, як клімат, озоновий шар атмосфери, біологічне різноманіття, екологічна мережа, навколоземний космічний простір та ін. В одних випадках такі об'єкти відображають певні характеристики самої природи (або ж навколишнього природного середовища), в інших – відбивають сучасні підходи до інтеграції сукупності компонентів природи як комплексів і ландшафтів [92, с. 8].

У свою чергу Г. В. Анісімова визнає визначення об'єктів еколого-правового регулювання актуальним і дискусійним питанням, а відносно визначення нових об'єктів правового регулювання екологічного права, в тому числі озонового шару, – таким, щодо якого важко дати однозначну відповідь [9, с. 2]. Адже наука екологічного права повинна презентувати: а) його оновлення; б) сучасну наукову концепцію й доктрину розвитку екологічного права в умовах економічного та соціального сьогодення; в) співвідношення з іншими галузями права; г) пріоритетні напрямки законотворчої діяльності в цій царині суспільних відносин на найближчу й віддалену перспективу; д) послідовність прийняття екологічних законів з урахуванням економічних, соціальних і політичних викликів.

На думку О. В. Ільїної, виділення і закріплення озонового шару в національному законодавстві як самостійного об'єкту атмосферного повітря стало б підґрунтям і правовою основою для подальшої більш ефективної і раціональної його охорони. Науковець обґрунтовує виділення озонового шару в самостійний природний об'єкт у складі атмосферного повітря його

специфічними природними особливостями та властивостями. Відповідно, його самостійність характеризується різницею в хімічному складі від інших елементів атмосферного повітря, чітким визначенням геометричних розмірів, кордонів і меж розташування [70].

На нашу думку, варто погодитися із вищевикладеними точками зору вчених, окремо підкресливши позицію О. В. Ільїної, та сформулювати твердження, що визнання озонowego шару самостійний об'єктом правового регулювання та його включення до об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища є актуальним питанням екологічної науки та практики, яке потребує нагального вирішення.

У зв'язку з тим, що правову основу охорони озонowego шару складають міжнародні-правові документи, національне законодавство у досліджуваній сфері може бути сформовано за рахунок імплементації відповідного міжнародного законодавства [70].

Україна 18 лютого 1988 р. підписала Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоневий шар, а Верховна Рада України ратифікувала його 20 вересня 1988 р. Цим наша країна підтвердила свої наміри вжити необхідних заходів для збереження озонowego шару шляхом припинення виробництва та використання озоноруйнуючих речовин. У червні 1990 р. Україна підписала Лондонські поправки, а у листопаді 1992 року — Копенгагенські поправки, тим самим підтвердивши свої обов'язки щодо прийняття необхідних заходів для захисту озонowego шару стратосфери. У зв'язку з чим, для забезпечення виконання цих обов'язків було прийнято програму "Про припинення в Україні виробництва та використання ОРР" [167]. Таким чином, було встановлено заборону на власне виробництво таких речовин в Україні та вимогу їх завезення із закордону в об'ємах, які суворо регулюються діючим законодавством.

Як Сторона Паризької Угоди, у рамках якої, як вже розглядалось вище, було встановлено глобальну ціль щодо недопущення підвищення температури більше 2оС від до індустріального рівня, а також визначено

прагнення знизити таку температуру до 1,5 оС, Україна взяла на себе зобов'язання повідомляти і зберігати визначені на національному рівні внески, яких вона має намір досягти, та вживати внутрішні заходів щодо запобігання зміни клімату для досягнення цілей таких внесків. Угода також передбачає використання ринкових механізмів, процедури звітності для всіх без винятку її Сторін майже по кожному діям у рамках угоди, включаючи отримання допомоги та її використання.

У зв'язку з цим, питання розробки, встановлення та виконання нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин, які впливають на стан озонового шару та клімату потребує нагального вирішення.

Згідно з розділом V «Мета та завдання першого етапу виконання програми» Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV [60], пріоритетними сферами, в яких здійснюється адаптація законодавства України, є довкілля.

У зв'язку з цим був розроблений проект Закону України «Про парникові гази» від 9 грудня 2009 р. № 5425 [87], який визначав правові та організаційні основи запобігання і пом'якшення наслідків зміни клімату і був спрямований на виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотським протоколом до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату.

У ст. 3 проекту Закону до основних принципів скорочення обсягів викидів та збільшення поглинання парникових газів належало нормування викидів парникових газів з урахуванням економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання та устаткування у поєднанні з ринковими механізмами скорочень викидів парникових газів і збільшення їх поглинання, спрямовані на забезпечення економічного зростання і стимулювання застосування нових технологій і інновацій.

Були сформульовані положення щодо встановлення рівнів галузевих нормативів на зниження викидів парникових газів для відповідних видів

господарської діяльності як такі, що належать до повноважень Кабінету Міністрів України у сфері регулювання викидів та поглинання парникових газів (ст. 8). Погодження галузевих нормативів зниження викидів було визначено як повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища (ст. 9). Участь у розробці та впровадженні галузевих нормативів зниження викидів парникових газів була закріплена за місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування (ст. 11).

У ст. 13 проекту Закону було наголошено, що для здійснення на загальнонаціональному рівні обліку кількісних, якісних та інших характеристик викидів парникових газів центральний орган виконавчої влади з питань виконання вимог Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та впровадження механізмів Кіотського протоколу повинен створити Національний Центр кадастру викидів парникових газів, як державне унітарне комерційне підприємство. До повноважень Центру входило узагальнення фактичних даних викидів парникових газів за видами діяльності, підготовка обґрунтування для визначення та зміни на наступний період зобов'язань галузевих нормативів та показників викидів у відповідних галузях економіки, та затвердження базових обсягів викидів парникових газів операторів установок згідно встановленому базовому року та галузевим нормативам зниження викидів парникових газів.

Однак такі нормативи зниження викидів не були розроблені й закріплені. Крім того, не було надано визначення поняття нормативів зниження викидів парникових газів, окрім зазначення у ст. 18, що нормування викидів парникових газів здійснюється шляхом: встановлення комплексу обов'язкових нормативів (норм, правил, вимог), які регулюють обсяги викидів парникових газів для відповідних типів установок та технологій; реалізації єдиної науково-технічної політики у галузі регулювання викидів та збільшення поглинання парникових газів; впровадження і використання новітніх найкращих доступних екологічно

безпечних технологій, спрямованих на зменшення викидів та збільшення поглинання парникових газів.

Тим не менш проект Закону дав поштовх для багатьох позитивних розробок у сфері забезпечення його охорони довкілля та обмеження викидів шкідливих речовин. Так, було сформульовано визначення «викиди парникових газів» як загальний обсяг антропогенних викидів парникових газів, який викинуто в атмосферне повітря за певний проміжок часу. Також у проекті Закону використано термін «встановлені кількості», який є схожим за своєю сутністю з нормативом гранично допустимих викидів, а саме визначений як показник екологічної ефективності, що характеризує негативний антропогенний вплив парникових газів на навколишнє середовище, встановлений для України як учасника міжнародних угод і договорів.

Однак, незважаючи на зазначені положення, на основі яких можна було б удосконалити механізм правового регулювання охорони озонового шару, проект Закону 7 липня 2010 р. був знятий з розгляду.

Наступна спроба розробки спеціального нормативного акта у галузі охорони озонового шару була зроблена відповідно до п. 20 Плану заходів щодо виконання у 2015 р. Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2015 р. № 780-р. На його основі Міністерству екології та природних ресурсів України було доручено розробити проект Закону України «Про охорону озонового шару» [178] з метою адаптації чинного законодавства до Регламенту Європейського Парламенту та Ради ЄС від 29 червня 2000 р. № 2037/2000/ЄС про речовини, які руйнують озоновий шар.

У проекті Закону визначено, що основними завданнями законодавства про охорону озонового шару є:

– правове, економічне, організаційне і технічне забезпечення виконання Віденської конвенції про охорону озонового шару,

Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, та інших міжнародних договорів України, які стосуються охорони озонового шару;

- введення обмежень і заборон на поводження з озоноруйнівними речовинами та продукцією чи обладнанням, що їх містять або можуть містити;

- здійснення моніторингу стану озонового шару;

- введення порядку встановлення наявності озоноруйнівних речовин та доцільності їх ввезення або вивезення та підтвердження їх відсутності у товарах, що можуть їх містити;

- введення системи надання дозволів суб'єктам господарювання, які займаються переміщенням через митний кордон України озоноруйнівних речовин;

- введення системи контролю за діяльністю в галузі поводження з озоноруйнівними речовинами;

- забезпечення міжнародного співробітництва з метою обміну інформацією, розробки і реалізації заходів, спрямованих на охорону озонового шару;

- забезпечення доступу до інформації у сфері поводження з озоноруйнівними речовинами.

Крім того, проект встановлює відповідні повноваження органів влади у сфері охорони озонового шару, права та обов'язки суб'єктів господарювання, положення щодо виробництва, переміщення та використання озоноруйнівних речовин, заходи, що стосуються попередження витоків та викидів озоноруйнівних речовин, порядок здійснення державного контролю та нагляду за такою діяльністю.

Однак у проекті Закону відсутнє положення про необхідність нормування речовин, які здійснюють негативний вплив на озоновий шар, а також не були розроблені гранично допустимі викиди шкідливих речовин, що впливають на стан клімату та озонового шару. А це, на наш погляд, є

вагомим недоліком даного Проекту.

Серед вітчизняних науковців та закордонних дослідників точиться дискусія навколо проблеми визначення шляхів удосконалення правової охорони озонового шару: внесення змін і доповнень до чинного еколого-правового законодавства чи розробка і прийняття спеціального нормативно-правового акта про охорону озонового шару.

Вивчення різних підходів до вирішення цього питання та аргументів на їх користь дозволяє дійти висновку, що з урахуванням того, що озоновий шар є специфічним й унікальним елементом, феноменом атмосфери Землі, та зобов'язань, які були взяті Україною із підписанням Паризької угоди, найбільш обґрунтованим є розробка та прийняття спеціалізованого закону, зокрема Закону України «Про охорону озонового шару» із урахуванням позитивних положень, які були запропоовані при минулих спробах розробки такого документу, а також внесення доповнень до чинних законів у сфері охорони навколишнього природного середовища та атмосферного повітря. Розробка таких доповнень повинна розглядатися як перший етап становлення озоноохоронного законодавства, яка стане підґрунтям для прийняття спеціалізованого закону.

Таким чином, вважається доцільним внесення змін до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка визначає перелік об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища, та включити до таких об'єктів озоновий шар. Також у цьому ж Законі слід розробити спеціальну статтю, присвячену охороні озонового шару Землі. В ній доцільно закріпити встановлення і дотримання нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин, які впливають на стан клімату та озонового шару як правовий захід з охорони навколишнього природного середовища від екологічно небезпечних змін озонового шару Землі.

У відповідній статті варто передбачити, що згідно з міжнародними домовленостями міністерства та інші центральні органи виконавчої влади,

підприємства, установи, організації зобов'язані скоротити і в подальшому повністю припинити виробництво і використання хімічних речовин і відходів виробництва, що шкідливо впливають на стан озонового шару Землі. Порушення встановленого порядку виробництва чи використання хімічних речовин, шкідливо впливаючи на стан озонового шару, тягне за собою тимчасове припинення або ж зупинення діяльності підприємств, установ, організацій або окремих цехів, агрегатів, технологічних процесів, обладнання по приписам спеціально уповноважених на це державних органів України в галузі охорони навколишнього природного середовища.

До галузевого Закону України «Про охорону атмосферного повітря» такими доповненнями, по-перше, повинні бути надання визначення поняття озонового шару та визнання його природним об'єктом, який підлягає правовій охороні від забруднення, пошкодження, виснаження і зруйнування. Крім того, це визначення змісту його охорони, правових форм використання, закріплення основних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливих змін озонового шару тощо, які б включали встановлення та виконання нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин, які впливають на стан озонового шару та клімату.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що невтручання в процес зміни клімату та зволікання з прийняттям запобіжних та адаптаційних заходів може мати серйозні наслідки для національної та світової безпеки.

Висновки до розділу 2

1. Дослідження правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря засвідчило, що воно будується на досить розгалуженій системі нормативних актів різної юридичної сили. Однак рівень її ефективності далекий від оптимального.

2. Проведений аналіз системи нормативів у галузі охорони атмосферного повітря дозволив виявити, що деякі з них не мають

понятійного визначення й потребують уточнення та врегулювання механізму запровадження.

3. Виявлено необхідність законодавчого визначення термінів «екологічний» та «гігієнічний норматив якості атмосферного повітря». Пропонуємо тлумачити «екологічний норматив якості атмосферного повітря» як індикатор якості атмосферного повітря, що відображає гранично допустимий максимальний вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, при якому відсутній шкідливий вплив на стан екосистем та навколишнього природного середовища в цілому. А «гігієнічний норматив якості атмосферного повітря» слід розглядати як індикатор якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, при якому відсутній шкідливий вплив на здоров'я людини.

4. Обґрунтовано необхідність внесення змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» шляхом визначення виключного переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря; запропоновано таке визначення виключного переліку нормативів: 1) нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, які складаються з (а) нормативів якості атмосферного повітря та (б) нормативів гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря; 2) нормативи небезпечної діяльності стаціонарних джерел, які включають (а) нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин і (б) нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел; 3) нормативи небезпечної діяльності пересувних джерел, які складають (а) нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та (б) нормативи впливу фізичних факторів пересувних джерел; 4) технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин, до яких належать (а) поточні технологічні нормативи та (б) перспективні технологічні нормативи; 5) нормативи викидів парникових газів, які складаються з (а) нормативів гранично допустимих

викидів парникових газів в атмосферному повітрі та (б) нормативів зниження викидів парникових газів для визначених законом видів господарської діяльності, а також внесення відповідних змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря».

5. Підвищення ефективності правового регулювання якості атмосферного повітря потребує подальшого вдосконалення системи ГДК за рахунок розробки нових екологічних нормативів, які, в комплексі з технологічними, можуть забезпечити стабілізацію якості атмосферного повітря і, як наслідок, поліпшення екологічної ситуації в країні.

6. Відсутність у чинному законодавстві норм щодо правової охорони озонного шару вимагає внесення доповнень до законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про охорону атмосферного повітря», що стосуються визначення озонного шару, змісту його охорони, правових форм використання, закріплення основних заходів з охорони навколишнього природного середовища від шкідливих змін озонного шару тощо, які б включали встановлення та виконання нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин, що впливають на стан озонного шару та клімату планети Земля.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОРМУВАННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

3.1. Особливості права ЄС у сфері нормування якості атмосферного повітря

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, ратифікованої Верховною Радою України 16 вересня 2014 р., передбачається, що наша держава буде розвивати й зміцнювати співробітництво з європейськими країнами у сфері охорони навколишнього природного середовища. Співпраця спрямована на збереження, захист, поліпшення і відновлення якості навколишнього середовища, охорони здоров'я людини, розумного і раціонального використання природних ресурсів та сприяння прийняттю заходів на міжнародному рівні для вирішення регіональних або глобальних екологічних проблем. Одним із восьми напрямків, які становлять найважливіші зобов'язання по навколишньому середовищу та стосуються всіх секторів, є якість атмосферного повітря.

У зв'язку з цим на сучасному етапі набуває актуальності дослідження правових основ нормування якості повітря в Європейському Союзі, проведення порівняльного аналізу з положеннями національного законодавства у цій сфері та виявлення шляхів удосконалення останнього шляхом запозичення позитивного досвіду.

До фахівців, які досліджували різноманітні аспекти еколого-правового простору ЄС, належать такі вчені, як А. О. Андрусевич [8], О. Л. Дубовик [47-48], К. М. Дюпон [49], А. П. Гетьман [31], В. Л. Качурінер [79], Н. Р. Малишева [99; 104], В. І. Лозо [96–98], М. М. Микієвич [111], Ю. С. Шемчушенко [229] та ін. Незважаючи на значну кількість теоретичних праць, ґрунтовних досліджень досвіду зарубіжних країн у такій сфері, як

нормування якості атмосферного повітря, не проводилось.

У правовій доктрині існує позиція, що найуспішніше екологічні проблеми вирішуються в умовах європейської інтеграції [96, с. 67]. Так, вважається, що найбільш інтенсивно національне й міжнародне регулювання здійснюється на європейському континенті [97, с. 124-125]. А сформовані в Європейському Союзі екологічні стандарти й розроблені програми становлять інтерес не лише для інтеграційних об'єднань інших регіонів, а й для сусідніх держав, зокрема України, які вкрай зацікавлені в розвитку та вдосконаленні екологічного законодавства [79, с. 326].

З огляду на це вбачається слушним твердження В. І. Лозо, що перед ЄС та Україною стоїть низка спільних глобальних, регіональних та транскордонних екологічних проблем, серед яких – ризик для здоров'я людини і навколишнього середовища в результаті забруднення повітря, а стан екології в нашій країні є вельми важливим для навколишнього середовища Європи та сталого розвитку планети [96, с. 234].

У Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу констатовано, що одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики є проведення порівняно-правового дослідження відповідності законодавства України європейським правовим стандартам, а також здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу регулювання відносин у сфері охорони здоров'я та життя людини, тварин, рослин, довкілля. Ці сфери визначаються як пріоритетні та такі, в яких в першу чергу здійснюється адаптація законодавства України – на першому етапі виконання Програми [61].

Ще у Спільній стратегії ЄС по відношенню до України, яка була прийнята в 1999 р. у Гельсінкі, зазначалось, що навколишнє середовище – спільне надбання народу України і ЄС, а захист здоров'я населення від забруднення повітря та боротьба з транскордонним забрудненням – один із пріоритетів у цій сфері [251].

Відповідно до Глави 6 Розділу V Угоди про асоціацію між Україною та

Європейським Союзом співробітництво має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів і заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, *inter alia*, у такій сфері, як якість атмосферного повітря [217].

Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 р. передбачається забезпечення прогресивного економічного і соціального розвитку з метою впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі, в тому числі за допомогою програми збереження навколишнього природного середовища [176].

Таким чином, євроінтеграційний процес України об'єктивно полягає у формуванні спільного з Європейським Союзом екологічного, економічного, соціального, політичного та правового простору. Україна, будучи складовою цього геополітичного простору та водночас екосистемною складовою загальноєвропейських природних багатств, безперечно, впливає на їхні стан і якість.

У свою чергу, зазнаючи зворотного впливу європейських екологічних факторів, Україна має належним чином сприймати тенденції екологічної політики ЄС, адаптуючи їх до національної політики в контексті формування екологічно безпечного європейського простору та реалізації власних інтересів.

Тому від рівня і якості напрацювання та впровадження політико-економічних й організаційних механізмів європейської екологічної інтеграції залежить і рівень розв'язання національних екологічних проблем, які, власне, є транснаціональними і глобальними. А одним із найважливіших аспектів виступає належний законодавчий супровід цих процесів.

За таких умов вбачається за доцільне дослідити законодавство ЄС щодо нормування у галузі охорони атмосферного повітря з метою

визначення його базових принципів і положень, які можуть бути запозичені вітчизняним законодавцем.

Захист навколишнього середовища є однією з найважливіших цілей права ЄС, що реалізується за допомогою правових приписів Європейського Співтовариства, серед яких особливе місце належить праву навколишнього середовища. У традиційному розумінні право навколишнього середовища являє собою сукупність заснованих на еколого-правових ідеях норм, які регулюють суспільні відносини у процесі взаємодії суспільства і природи [51, с. 777].

Під європейським правом навколишнього середовища слід розуміти сукупність норм і принципів європейського права, що регулюють відносини між його суб'єктами з питань, які стосуються навколишнього середовища [111, с. 32]. Подібні відносини стосуються питань власності на природні ресурси, забезпечення раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища від шкідливих фізичних, хімічних і біологічних впливів у процесі господарської та іншої діяльності, охорони екологічних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб та ін.

Для вироблення єдиного розуміння досліджуваних правовідносин у сфері охорони довкілля та їх відповідного законодавчого регулювання вважаємо за доцільне звернути увагу на юридичну природу терміна «європейське право».

У правовій доктрині існують різноманітні підходи до визначення європейського права. У контексті нашого дослідження слід погодитися з таким положенням, що європейське право – це система юридичних норм і правил, які діють на території країн-членів ЄС (Європейське об'єднання вугілля і сталі, Європейське економічне співтовариство, Європейське співтовариство атомної енергетики) [194, с. 167].

У свою чергу Л. М. Ентін наводить декілька значень терміна «європейське право»: сукупність правових норм, що регулюють відносини,

які складаються в рамках європейських інтеграційних об'єднань, Європейських співтовариств та Європейського Союзу; сукупність національних правових систем європейських держав; частина міжнародно-правових норм, якими регулюються відносини між європейськими державами в різних сферах, тобто «європейське право» розглядається як регіональна або субрегіональна правова система [50, с. 134]. Водночас Л. М. Ентін стверджує, що європейське право є системою юридичних норм, які формуються у зв'язку з утворенням і функціонуванням Європейських співтовариств та ЄС, а також діють і застосовуються в межах їх юрисдикції на основі та у відповідності з установчими договорами й загальними принципами права [50, с. 168]. М. М. Микієвич визначає європейське право як сукупність правових норм, що регулюють взаємовідносини, які встановлюються в рамках Європейських співтовариств та Європейського Союзу [111, с. 18].

У цьому аспекті право ЄС можна розглядати як таке, що утворює наднаціональну правову систему, яка являє собою організовану й структуровану систему правових норм, з її джерелами, власними інституціями, процедурами творення, інтерпретації та застосування, створюючи свого роду конгломерат норм держав-учасниць і міжнародних норм, та є «особливим правопорядком». А в рамках цієї системи складається стійка, цілісна сукупність норм у сфері охорони навколишнього середовища – європейське право навколишнього середовища.

На додаток до цього, слід зазначити, що право навколишнього середовища окремої держави-члена включає всі норми, що «впливають із міжнародних договорів і звичаїв, директив та регламентів ЄС, національних конституцій, законодавства, муніципальних постанов, постанов, прийнятих національними та місцевими виконавчими й адміністративними органами, рішень суду і звичаєвого права» [254, с. 12].

Таким чином, правове регулювання питань, що стосуються навколишнього середовища, у державах-членах здійснюється за допомогою

норм національного, європейського та міжнародного права, однак із верховенством європейського права, що виявляється в наданні нормам останнього вищої юридичної сили.

Важливим питанням є виявлення різниці між поняттями «європейське право навколишнього середовища» та «міжнародне право навколишнього середовища». Останнє являє собою систему міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права суб'єктами щодо попередження, обмеження, усунення негативних наслідків для навколишнього середовища з різних джерел, а також щодо раціонального використання компонентів навколишнього середовища» [62, с. 13] та є окремою галуззю міжнародного права.

Виходячи з того, що європейське право є особливою самостійною системою права, до якої належать юридичні норми і правила, що діють на території країн-членів ЄС, наявна відмінна від міжнародного права навколишнього природного середовища сфера правового регулювання, а відповідно і суб'єктний та об'єктний склад. Попри це, міжнародне право навколишнього середовища, зокрема міжнародно-правові акти, що діють у сфері охорони довкілля, має значний вплив на нормотворчу діяльність Європейських співтовариств. Зокрема, ЄС є стороною майже 45 міжнародно-правових актів (міжнародних конвенцій та угод і протоколів до них) у сфері охорони довкілля, які стосуються як охорони довкілля окремого регіону, так і глобальних екологічних проблем» [111, с. 208-210].

Таким чином, досліджуючи європейський досвід врегулювання питань нормування атмосферного повітря, предметом нашого дослідження вважаємо законодавчі положення європейського права, яке є самостійною системою, що функціонує поряд з національними системами права, а також системою універсального міжнародного права.

Діяльність Співтовариства з охорони довкілля почалася в 1972 р. у зв'язку зі Стокгольмською конференцією ООН з питань навколишнього середовища, яка дала поштовх для формування самостійної політики ЄС у

галузі охорони довкілля. До цього моменту Європейські співтовариства не мали правової компетенції у сфері навколишнього середовища, а отже було відсутнє наднаціональне урегулювання питань екології. Застосовувані правові заходи лише побічно торкалися даної сфери й здійснювалися для досягнення інших економічно і соціально значимих цілей [25, с. 640–643].

У жовтні 1972 р. держави-члени Європейського економічного співтовариства приймають Декларацію щодо програми дій з навколишнього середовища, що стало основою для подальшого ухвалення кількох послідовних програм, заснованих на вертикальному та галузевому підходах до вирішення екологічних проблем. При цьому положення установчого договору не були переглянуті, а компетенція ЄС у галузі охорони навколишнього середовища як і раніше не передбачалася. Регулювання нової сфери проводилося в основному шляхом видання директив-актів гармонізації права держав-членів, а також приєднання до низки найважливіших міжнародних конвенцій з охорони навколишнього середовища.

У 1986 р. Єдиним Європейським Актом були внесені зміни до Римського договору 1957 р., якими були визначені цілі й завдання, принципи та напрямки політики ЄС у сфері охорони навколишнього середовища та які ознаменували початок активних політичних дій Європейського Співтовариства і впровадження в його діяльність принципу, згідно з яким заходи з охорони навколишнього середовища повинні бути присутні в усіх законодавчих актах.

Роль екологічної політики було значно розширено Маастрихтським Договором 1992 р, яким уперше законодавчо закріплювався термін «навколишнє середовище» (статті 2 і 3), що мало значне політичне й правове значення [46].

Важливим кроком у розвитку правового регулювання охорони довкілля стало підписання Амстердамського договору 1997 р., в якому закріплювався принцип сталого розвитку як одна із цілей Європейського Співтовариства, а

високий рівень охорони та покращення якості навколишнього середовища, поряд з економічною інтеграцією, визначався одним з пріоритетних напрямків розвитку Європейського Союзу (ст. 3 Договору) [45].

Таким чином, принцип захисту навколишнього середовища стає принципом діяльності Європейського Співтовариства, отримавши конституційний статус. Окрім цього, Договором закріплюється принцип «високого рівня захисту» (ст. 174), принцип інтеграції (ст. 6), можливість для держав-членів з міркувань захисту навколишнього середовища відхилитись від заходів з гармонізації у сфері функціонування спільного ринку (ст. 95), використання процедури спільного прийняття рішень в якості стандартної процедури екологічного законодавства. У 1998 р. було проголошено про включення питань охорони навколишнього середовища в усі напрями Спільних політик ЄС [257, с. 145].

Починаючи з 1972 р., Співтовариство ухвалило близько 300 законодавчих актів, що переважно стосувалися обмеження забруднення довкілля шляхом впровадження стандартів мінімізації викидів, зокрема у сфері атмосферного повітря.

Питання якості атмосферного повітря є однією із пріоритетних сфер діяльності Європейського Співтовариства, адже відповідно до положень права навколишнього середовища ЄС, атмосферне повітря є однією з предметних сфер його регулювання. Слід уточнити, що предметні сфери регулювання європейського права навколишнього середовища – це ті питання, стосовно яких Європейський Союз здійснює свою політику і правове регулювання у сфері навколишнього середовища [111, с. 32].

Так, у Збірнику законодавства з навколишнього середовища Європейського Співтовариства [247], що є офіційним виданням Європейського Союзу, повітря визначено як предметна сфера з посиланням на те, що атмосферне забруднення з 1980-х рр. відіграє важливу роль у політиці з навколишнього середовища, особливо після ратифікації Співтовариством у 1979 р. Конвенції про транскордонне забруднення повітря

на великі відстані. А його охорона забезпечуються шляхом встановлення обмежень на викиди певних забруднюючих речовин, захисту озонового шару, попередження шкоди лісам від атмосферного забруднення та ін. Таке положення підтверджується європейською доктриною права навколишнього середовища, яка виділяє наступні сфери регулювання: біорозмаїття і захист природи; охорона ґрунтів; питна вода; охорона морського середовища; атмосферне забруднення [255].

Розвиток правового регулювання у сфері охорони навколишнього середовища відбувається по трьом магістральним напрямкам, одним з яких є створення та забезпечення функціонування організаційного механізму охорони навколишнього середовища. До цього організаційного механізму, поряд із моніторингом, екологічною сертифікацією, менеджментом та аудитом належить нормування якості навколишнього середовища та введення єдиних правил оцінки впливу на нього.

Основою для розробки загальноєвропейського законодавства з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів є визначення єдиної екологічної політики.

Екологічна політика Європейського Співтовариства здійснюється поетапно шляхом прийняття Програм Дій з навколишнього середовища і характеризується своїм динамізмом, врахуванням потреб суспільства та інтересів окремих його членів. Отже, всі пріоритетні дії Співтовариства у сфері охорони довкілля визначаються Програмами дій, які хоча й носять рекомендаційний характер, але завдяки встановленню чітких напрямків, цілей і принципів екологічної політики Європейського Співтовариства, разом із детальним описом і графіком реалізації, сприяють розвитку та імплементації екологічного законодавства [153, с. 420–423].

Тобто програми не покладають юридичних зобов'язань і на них не розповсюджується юрисдикційний контроль Суду ЄС, однак шляхом визначення головних аспектів діяльності, загальної орієнтації та стратегії Співтовариств і ЄС у сфері охорони навколишнього середовища вони

інспірують розробку і прийняття законодавчих актів, які надають політичній програмі форми нормативно-правових приписів [50, с. 122-123].

На сьогодні було розроблено сім Програм Дій з навколишнього середовища: перша з них була прийнята у 1973 р., сьома – у 2013 р. Перша програма дій із навколишнього середовища на період 1973–1976 рр. вважається першим офіційним документом, в якому були сформульовані основні принципи європейської політики у сфері охорони навколишнього середовища [248], фактично передбачивши деякі елементи сучасної Концепції сталого розвитку. Сформувавши положення, що економічний розвиток, процвітання і захист навколишнього середовища є взаємозалежними процесами, Програма зосереджувала увагу на зменшенні та запобіганні забруднення, покращенні стану навколишнього середовища і умов життя.

Друга програма дій Європейських співтовариств, яка називалася «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього середовища», прийнята у 1977 р., була фактичним продовженням і розвитком Першої програми. Нею були визначені загальні дії для захисту і покращення навколишнього середовища, що містять оцінку впливу на навколишнє середовище, врахування економічних аспектів, тощо [249].

Третя програма дій Європейського Співтовариства «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього середовища» (1982–1986 рр.) містила низку принципово нових положень, що стосувались чотирьох аспектів екологічної політики Співтовариства, при цьому особливе значення приділялось оцінці впливу та запобіганню шкоди навколишньому середовищу з метою посилення контролю та скорочення забруднення, зокрема транскордонного, повітряного та ін. [248].

У перших трьох Програмах 1973 р., 1977 р. та 1982 р. підкреслювалася важливість запобігання і скорочення повітряного забруднення,

передбачались об'єктивна оцінка ризику здоров'ю людей і навколишньому середовищу, а також встановлювались цілі та стандарти якості повітря, особливо відносно небезпечних забруднювачів [96, с. 234].

Так, Третьою програмою дій затверджувався перехід до принципу захисту від викидів (промислових викидів), який встановлював скорочення останніх від джерел забруднення, обов'язкове використання найкращих доступних технологій, розробка та імплементація спеціального нормативно-правового документа з питань граничних показників якості повітря (Директива 80/779/ЕЕС). На додаток до цього, в 1979 р. Європейське економічне співтовариство приєдналось до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані. У зв'язку з цим до 1987 р., коли поправки Єдиного європейського акта до Римського договору набрали чинності, Співтовариство вже прийняло понад 150 актів вторинного законодавства у сфері охорони навколишнього середовища [258], частина яких безпосередньо стосувались питань охорони повітря.

Четверта програма дій з навколишнього середовища (1987–1992 рр.), прийнята 19 жовтня 1987 р., аналізувала доповнення, зроблені Єдиним європейським актом до Римського договору та започаткувала новий, інтегрований підхід до європейської екологічної політики. Уперше захист навколишнього середовища сприймався не як додаткова, а інтегрована до виробничого процесу діяльність. У вступній частині до Програми зазначено, що «на сьогодні екологічна політика беззаперечно займає центральне місце у загальній політиці Співтовариства, і захист навколишнього середовища повинен враховуватись як основоположний фактор при прийнятті економічних рішень. Комісія була переконана, що високі стандарти охорони навколишнього середовища є імперативом, і економічним імперативом у тому числі» [257]. Окрім цього, Четверта Програма вперше точно визначила основні сектори, пріоритетні напрямки у сфері охорони навколишнього середовища. Один із них полягав у попередженні забруднення, що здійснювалось шляхом систематичного контролю всіх компонентів

навколишнього середовища, включаючи атмосферне повітря, та розробки системи оцінювання небезпечних (таких, що створюють проблеми) речовин. Поряд з іншими сферами діяльності, особлива увага приділялась розробці екологічних стандартів.

Розроблена відповідно до вимог Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 р. з навколишнього середовища та розвитку, П'ята Програма дій у галузі довкілля «Шляхом до сталості» [264] запровадила принципи європейської стратегії добровільних заходів на період з 1992 р. по 2000 р., узявши за основу концепцію стійкого розвитку, яка є офіційною стратегією ООН з виходу людства з екологічної кризи, та відзначила собою початок «горизонтального» підходу Співтовариства, який брав до уваги усі випадки забруднення (промислового, енергетичного, туристичного, транспортного, сільськогосподарського тощо). Цей комплексний підхід до екологічної політики був підтверджений Комісією у її Повідомленні 1998 р. про інтеграцію питань, пов'язаних з довкіллям, до політики Європейського Союзу, а також рішеннями Віденської сесії Європейської Ради (грудень 1998 р.). З цього моменту установи Співтовариства зобов'язані враховувати у своїй політиці аспекти охорони екології.

У сфері охорони атмосферного повітря П'ятою Програмою було задекларовано, що всі люди повинні бути ефективно захищені від ризиків для здоров'я, які можуть бути спричинені забрудненням повітря. Поряд із цим було затверджено, що дозволені рівні концентрацій забруднюючих речовин у повітрі повинні враховувати захист навколишнього середовища, що означало введення в дію екосистемного підходу з розрахунками критичних рівнів та навантажень для окремих екосистем, а відповідно і для окремих територій ЄС.

Також було визначено, що перелік речовин, які спричиняють забруднення та створюють небезпеку для здоров'я та навколишньому середовищу, підлягає розширенню. У зв'язку з цим оцінка Всесвітньої організації охорони здоров'я визначалась обов'язковою для ЄС,

запроваджувався моніторинг якості повітря та контроль за рівнями концентрації забруднюючих речовин, та, на заміну законодавства конкретного характеру, передбачалась розробка комплексного, цілеорієнтованого (рамкового) законодавства, на основі якого, з урахуванням довгострокових цілей та оцінки економічної ефективності, запроваджувались максимальні національні пороги викидів основних забруднювачів повітря з певною свободою вибору країнами-членами способів їх досягнення.

За час дії П'ятої Програми було прийнято низку важливих нормативно-правових документів ЄС, що відзначалися комплексністю та цілісністю, в тому числі Рамкова Директива 96/62/ЄС «Щодо оцінки та контролю навколишньої атмосфери» [40]. Також було розроблено нове цілеорієнтоване законодавство щодо національних максимальних граничних показників основних забруднюючих речовин, з яких чотири були встановлені на основі національної диференціації. У 1998 р. Програма була представлена на ретельний розгляд Парламентом та рішенням Ради з включенням її глобальної оцінки в цілому та як основи для формування ідей і пропозицій щодо цілей і пріоритетів політики, спроможної вирішувати проблеми в новому тисячолітті. Огляд із глобальною оцінкою був опублікований у 2000 р., сформувавши основу та пропозиції для Шостої Програми Дій, і констатував наявність реальних результатів, у тому числі у сфері попередження забруднення повітря.

Шоста Програма Дій «Довкілля-2010: Наше майбутнє, наш вибір», розроблена як керівництво для екологічної політики ЄС на період з 2002 по 2012 рр., фокусувалась на чотирьох пріоритетних сферах дій, розглядаючи Навколишнє середовище та Здоров'я як один із таких цільових об'єктів, що потребують значних зусиль [260].

Сприяння високому рівню якості життя та соціального благополуччя громадян, забезпечення їх навколишнім середовищем, в якому рівень забруднення не зростає до пагубного впливу на здоров'я людей, було затверджено ст. 7 Програми, яка визначала забруднення повітряного басейну

одним з актуальних питань цієї сфери. Зокрема, досягнення рівня якості повітря, який не допускав би зростання значного впливу на і ризику для здоров'я людей і довкілля, становило одне із завдань, які повинні бути реалізовані.

Так, упроваджувався пріоритет навколишнього середовища та здоров'я людини до програм та стандартів повітря, визначалась необхідність забезпечення застосування стандартів якості повітря та затверджувалась розробка тематичної стратегії, яка передбачала закріплення спільної та інтегрованої політики щодо забруднення повітря, що охоплювала пріоритети для майбутніх дій, перегляд та оновлення, де необхідно, стандартів якості повітря і максимально допустимих меж викидів на національному рівні з позиції досягнення довгострокового завдання не перевищувати критичне навантаження і рівень [183].

Варто відзначити, що головним інноваційним нововведенням Шостої Програми стала розробка спеціальних політико-правових інструментів – тематичних стратегій з пріоритетних екологічних проблем, які включали ототожнення пропозицій, необхідних для вирішення встановлених Програмою завдань та процедур, передбачених для їх прийняття, на основі яких визначалися необхідні заходи та інструменти (ст. 4.1 Програми).

Формування Стратегії у сфері боротьби із забрудненням повітря базувалась на глобальному підході, на відміну від попередніх, що фокусувались на конкретних забруднювачах або видах економічної діяльності. Тематична Стратегія Боротьби із забрудненням повітря, розроблена у рамках програми «Чисте повітря для Європи», була представлена Повідомленням Комісії Раді та Європейському Парламенту 21 вересня 2005 р. та, з метою досягнення «рівнів якості повітря, які не призводять до появи істотних негативних впливів на навколишнє середовище та ризиків для здоров'я людини», встановлює цілі, завдання та заходи у сфері забруднення повітря до 2020 р. [263]. Стратегією, що залишається чинною і сьогодні, визначаються шляхи вдосконалення чинного законодавства,

зосередження на найбільш серйозних забруднюючих речовинах та інтеграція екологічних проблеми до інших стратегій і програм.

Однією з її основних умов є скорочення викидів основних забруднювачів повітря, що дозволить захистити громадян ЄС та європейські екосистеми від негативних впливів твердих часток, озону та азоту. Відповідно, національні порогові показники викидів підлягають перегляду із введенням більш жорстких значень, та визначаються конкретні строки для імплементації законодавчих положень. Іншим важливим аспектом стратегії є спрощення діючого законодавства у сфері якості повітря, та встановлення граничного значення для дрібних частинок (ТЧ 2,5) з метою їх скорочення на 20 % в період між 2010 і 2020 рр.

Розвиток захисту навколишнього середовища на початку ХХІ ст. відбувався паралельно з розробкою інших програмних заходів і механізмів управління Європейського Союзу, які, прямо й опосередковано, уточнювали, деталізували та вдосконалювали формування правової охорони навколишнього середовища, забезпечення охорони атмосферного повітря й становлення ефективної системи його нормування. Перш за все, до них належить прийнята у 2000 р. Лісабонська стратегія, яка була розрахована на 10-річний термін і визначала дії, спрямовані на активізацію економічного, соціального та екологічного оновлення і сталого розвитку ЄС. Мета цієї стратегії визначалась як перехід до наукомісткої економіки, яка повинна стати найбільш динамічною та конкурентоспроможною у світі, в тому числі завдяки вдосконаленню охорони навколишнього середовища.

Паралельно була розроблена стратегія підтримки сталого розвитку, представлена у травні 2001 р. як «Стабільна Європа для кращого світу: Стратегія Європейського Союзу у сфері сталого розвитку». Відповідно до її положень, стратегія сталого розвитку повинна містити й ґрунтуватись на політичних висновках, вироблених Лісабонською стратегією, з урахуванням ступеня впливу на навколишнє середовище та з розумінням того, що у довгостроковій перспективі економічне зростання, соціальні зв'язки і захист

навколишнього середовища повинні здійснюватися одночасно [243].

Стратегія розглядала сім сфер, в яких мали вживатись необхідні заходи, що підтверджували положення Шостої Програми дій у сфері навколишнього середовища, та перераховувала конкретні завдання та заходи на рівні ЄС для досягнення поставлених цілей.

Першою довгостроковою метою стратегії визначалось обмеження зміни клімату та збільшення використання екологічно чистої енергії, досягнення якої мало безпосередній зв'язок із забезпеченням якості та вдосконаленням систем нормування атмосферного повітря. Так, головною метою було зниження рівнів атмосферних парникових газів у середньому на 1 % на рік від рівня 1990 р. до 2020 р., а одним із заходів – досягнення, як мінімум, 7 % використання альтернативних видів палива, включаючи біологічне паливо, від усього споживання палива на автомобілях і вантажівках до 2010 р. і, як мінімум, 20 % до 2020 р., а також скорочення кількості та впровадження альтернатив автомобільного транспорту, з розробкою транспортних засобів, які менше забруднюватимуть атмосферне повітря.

Стратегія розвитку ЄС «Європа-2020», затверджена 2010 р., спрямована на закріплення пріоритету сталого розвитку шляхом сприяння більш ефективному використанню ресурсів, розвитку більш екологічної та конкурентоспроможної економіки, пропонує як одну з ключових сфер дій ЄС досягнення мети «20/20/20» стосовно клімату/енергетики (у тому числі скорочення емісії на додаткових 30 % за умови виконання необхідних вимог) та висуває сім ініціатив, однією з яких – «Європа з ефективним використанням ресурсів» – є зменшення залежності економічного зростання від використання ресурсів, для підтримки переходу до низьковуглецевої економіки, збільшення використання відновлюваних джерел енергії джерел, модернізації нашої транспортної галузі та підвищення енергоефективності [244]. Викиди парникових газів мають бути зменшені щонайменше на 20 % у порівнянні з рівнем 1990 р., або, з урахуванням

відповідних умов, – на 30 %, збільшення частки поновлюваних джерел енергії в нашому кінцевому енергоспоживанні – на 20 %, а також досягнення збільшення на 20 % ефективності використання енергії.

Сьома Програма дій з навколишнього середовища, прийнята Європейським Парламентом і Радою ЄС 23 листопада 2013 р. та розроблена як керівництво для європейської екологічної політики до 2020 р., має однією з головних цілей захист громадян від пов'язаних зі станом навколишнього середовища навантажень і ризиків для здоров'я та добробуту [244].

Програмою визначено, що з метою захисту, збереження і поліпшення природного капіталу Союзу, Сьома Екологічна Програма повинна забезпечити до 2020 р. зменшення забруднення повітря та його вплив на екосистеми і біорізноманіття із довгостроковою метою, що не перевищує критичних навантажень і рівнів [245]. У зв'язку з цим Програма встановлює зобов'язання щодо зменшення атмосферного забруднення шляхом імплементації екологічної політики ЄС, оновленої з урахуванням останніх досягнень науки, та розробку й імплементацію заходів для боротьби із забрудненням атмосферного повітря в місці його утворення.

В рамках реалізації розглянутих Програм дій з навколишнього середовища було прийнято низку законодавчих актів, які стосуються нормування якості атмосферного повітря. Серед них слід відзначити Директиву Ради Європи 80/779/ЄЕС про граничні норми якості повітря та настановні величини сірчистого газу й зважених частинок, Директиву Ради 82/884/ЄЕС про граничну концентрацію свинцю в повітрі, Директиву Ради 84/360/ЄЕС про боротьбу із забрудненням повітря промисловими підприємствами, Директиву Ради 85/203/ЄЕС про стандарти якості повітря для діоксиду азоту, Директиву Ради 87/217/ЄЕС щодо попередження та зменшення забруднення навколишнього середовища азбестом, Директиву Ради 88/609/ЄЕС про обмеження емісії деяких забруднювачів повітря від великих заводів згорання, Рамкову Директиву Ради 96/62/ЄС щодо оцінки та контролю навколишньої атмосфери, Директиву Ради 1999/30/ЄС про

обмеження показників для діоксиду сірки, діоксиду й окису водню, зважених частинок і свинцю в навколишньому повітрі, Директиву 2001/81/ЄС щодо державних граничних норм для певних забруднювачів атмосфери, Директиву 2004/107/ЄС щодо концентрації миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів у повітрі, Директиву 2008/50/ЄС про якість атмосферного повітря та чисте повітря для Європи [247].

За результатами аналізу цих нормативно-правових актів можна визначити такі особливості системи нормування атмосферного повітря, що діє в ЄС. Нормування здійснюється шляхом встановлення стандартів якості (граничних величин або цільових показників, досягнення яких повинно бути забезпечено до визначеного періоду).

Визначення стандартів якості атмосферного повітря здійснюється на основі спеціальних принципів, які застосовуються до всіх питань, що регулюються екологічним правом ЄС [111, с. 82]. Ці принципи закріплюються в установчих договорах Європейських співтовариств й Європейського Союзу та в нормативно-правових актах вторинного права.

Слід окремо зазначити, що принципи права Європейського Союзу – це основи даної правової системи, які визначають зміст правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності ЄС в цілому і його держав-членів зокрема [151, с. 119]. Тому аналіз принципів, які складають основу правового регулювання у сфері нормування, становить особливий інтерес для даного дослідження.

Базовим принципом, який заклав основу всієї діяльності ЄС у сфері охорони навколишнього середовища, є *принцип екологічної орієнтованості*, закріплений у тексті Угоди про ЄС Амстердамським Договором 1997 р. (ст. 9 Договору) [45]. Цей принцип передбачає інтеграцію цілей (ст. 174 (1)) та принципів екологічної політики ЄС (ст. 174 (2)) при здійсненні інших політик Співтовариства (сільське господарство, транспорт, загальний ринок, регіональна політика та ін.). Відповідно до нього будь-яка діяльність організації повинна здійснюватися з урахуванням потреб навколишнього

середовища й сприяти сталому розвитку. Таким чином, Європейське Співтовариство підкреслює прихильність концепції сталого розвитку, яка є офіційною стратегією ООН, проголошеної на Конференції з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. в Ріо-де-Жанейро.

Принцип універсальності реалізується у встановленні однакових стандартів практично для всіх країн-членів, хоча для певних територій були визначені особливі стандарти (наприклад, з метою досягнення природоохоронних цілей, зокрема, на особливо охоронюваних територіях). Принцип врахування впливів полягає в оцінці ефекту, який шкідливі речовини здійснюють на тих чи інших реципієнтів (людини або об'єкта навколишнього середовища); при цьому не розглядається технологічна досяжність стандартів якості або економічна доцільність забезпечення відповідності до них. Принцип практичної досяжності формується на основі складності досягнення вимог жорстких стандартів, та обумовив появу концепції інтервалів прийнятних відхилень (Margins of Tolerance). У зв'язку з тим, що стандарти мають тенденцію до посилення, з часом приймаються все більш суворі нормативи, що передбачає врахування такого принципу, як невизначеність вимог до будь-яких конкретних технологій. Відповідно до нього припускається, що мотивація спеціалістів до пошуку інноваційних рішень підтримується поступово ускладненням стандартів якості навколишнього середовища.

Принцип найкращих доступних технологій спрямований на забезпечення практичного впровадження найкращих доступних технологічних і технічних рішень, які забезпечують запобігання або зниження викидів шкідливих речовин, водночас маючи економічну доцільність та можливість застосування в умовах конкретного регіону. Із самого початку свого становлення цей принцип був пов'язаний із забезпеченням охорони атмосферного повітря, оскільки стосувався викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від великих промислових підприємств [59, с. 260–263]. Реалізація принципу пов'язана з обов'язковістю

використання найкращої доступної технологій як однієї з вимог для отримання дозволу на певні види промислової та сільськогосподарської діяльності з високим ризиком забруднення (енергетика, виробництво та обробка металів, мінеральна та хімічна промисловість і т. д.).

Принцип «забруднювач платить» визначений у Договорі про створення Європейського Співтовариства та був суттєво укріплений із прийняттям у 2004 р. Директиви 2004/35/ЄС про цивільну відповідальність за забруднення довкілля, яка передбачає відшкодування винною особою шкоди, завданої нею навколишньому природному середовищу. Тобто, відповідно до цього принципу, витрати по запобіганню та/або зниженню забруднення і (якщо необхідно) заходам, спрямованим на відновлення стану навколишнього середовища, повинні нести відповідальні за забруднення (господарюючі суб'єкти). Порушення провадження щодо компенсації шкоди покладено на держави-члени ЄС. Разом із тим у вересні 2005 р. Суд юстиції визнав за Співтовариством право вимагати від держав-членів застосування жорстких штрафних санкцій у випадках заподіяння серйозної екологічної шкоди довкіллю. Принцип «забруднювач платить» має попереджувальну дію щодо випадків порушення стандартів екологічної безпеки, й відтак, сприяє реалізації цілей та впровадженню відповідної політики ЄС у цій сфері.

У контексті впливу на атмосферне повітря це означає, що підприємства – забруднювачі зобов'язані нести всі витрати, пов'язані із забезпеченням дотримання вимог, що висуваються до якості повітря. Тобто, згідно з принципом «забруднювач платить» стандарти та штрафи, чи можливе поєднання обох, є головними інструментами дій, доступних державним органам влади з метою уникнення забруднення.

Варто звернути увагу на те, що принцип «забруднювач платить» є одним із ключових принципів екологічної політики ЄС [152, с. 290]. Його пріоритетне значення підкреслюється у більшості директив та інших документах Співтовариства, що стосуються охорони навколишнього

середовища.

Важливе місце серед спеціальних екологічних принципів ЄС, на основі яких здійснюється нормування атмосферного повітря, займає *комплексний підхід*, відповідно до якого заходи щодо запобігання й скорочення викидів шкідливих речовин у повітря не повинні призводити до зростання навантаження на інші природні середовища (вимоги Директиви ЄС щодо комплексного запобігання і контролю забруднення навколишнього середовища). Слід відзначити, що всі стандарти та показники якості атмосферного повітря встановлюються як на національному, так і міжнародному рівнях.

Грунтуючись на наведених вище принципах, було сформовано систему екологічного нормування ЄС, основні положення якої полягають у такому.

Для певних класів промислових об'єктів (найбільш потенційно екологічно небезпечних, вичерпний перелік яких наведено у додатку до Директиви), вводиться єдиний комплексний екологічний дозвіл, в якому мають бути перераховані всі заходи, необхідні для забезпечення високого рівня охорони навколишнього середовища в цілому (всіх природних середовищ), включно рівні ефективності використання енергії, води та сировини. Перелік речовин, викиди і скиди яких регламентуються дозволами, також обмежено і наведено у додатку. Обмеження переліку об'єктів нормування та їх екологічних показників дозволяє концентрувати зусилля і ресурси на найбільш значущих напрямках. Нарівні з традиційними показниками – обсягами викидів та скидів – введено показники енергоефективності та ефективності використання сировини (застосування принципу запобігання забруднень).

Граничні величини й параметри викидів або відповідні їм заходи технічного характеру, які вказуються в комплексному дозволі, повинні визначатися «на основі найкращих доступних технологій» (далі – НДТ), без припису використовувати будь-яку певну технологію або метод, але з урахуванням технічних характеристик відповідного об'єкта, його

географічне розташування та місцевих умов навколишнього природного середовища.

В усіх випадках умовами дозволу встановлюються вимоги щодо скорочення транскордонних забруднень та забезпечення високого рівня охорони навколишнього середовища в цілому.

Тут важливо зазначити, що дозвіл встановлює не яку саме технологію слід застосовувати, а обмежує рівень впливів на навколишнє середовище і споживання ресурсів. Органам, що видають дозволи, надана достатня свобода дій для визначення умови дозволі, і це при тому, що відсутній єдиний алгоритм визначення застосовності НДТ. Судження органів регулювання є вирішальним елементом процесу видачі дозволів. Зазначимо, що це передбачає досить високий рівень технічних знань у регулюючих органах.

Для встановлення норм впливів на практично досяжному технологічному рівні необхідно визначення цих рівнів, тому директивою введена процедура розробки довідників НДТ, основна мета яких – визначити перелік НДТ, вказати призначення і сферу застосування цих технологій, а також визначити рівень екологічних показників, який відповідає застосуванню цих НДТ.

Важливо відзначити, що практичне значення для процесу нормування мають саме найкращі досяжні рівні впливів, пов'язані із застосуванням НДТ, а не власне перелік технологій, визнаних НДТ. Перелік НДТ лише обґрунтовує й підтверджує досяжність таких рівнів. При цьому встановлення обов'язкових норм на основі НДТ не скасовує вимог дотримання стандартів якості навколишнього середовища. Отже, процедура розрахунків розсіювання викидів і скидів з метою перевірки неперевищення ГДК зберігається.

У результаті аналізу основних положень європейської системи нормування можна виділити один із ключових елементів, а саме комплексний підхід до екологічної оцінки об'єктів забруднення, а також

один із базових принципів – стимулювання застосування найкращих доступних технологій при видачі природоохоронного дозволу на експлуатацію промислового об'єкта. За допомогою впровадження даних елементів у законодавство України можливо істотно вдосконалити існуючу систему екологічного нормування у сфері охорони атмосферного повітря.

Ядро європейського законодавства у сфері якості повітря складають директиви Ради та рішення Ради ЄС. Ці інструменти можна умовно розбити на: а) стандарти якості навколишнього повітря (граничні показники та керівні принципи); б) вимоги до контролю якості продукції та обробки матеріалів; с) моніторинг та обмін інформацією.

До стандартів якості навколишнього повітря належить [247]:

– Рамкова Директива 96/62/ЄС (та дочірні директиви 2004/107/ЄС, 2002/3/ЄС, 2000/69/ЄС та 1999/30/ЄС) встановлює базові принципи загальної стратегії визначення та встановлення цільових показників якості навколишнього повітря з метою уникнення, запобігання або зменшення шкідливого впливу на людський організм та навколишнє середовище, а також базові принципи оцінки якості навколишнього повітря у країнах-членах Європейського Союзу, інформування громадськості, особливо щодо небезпечних граничних показників, та поліпшення якості повітря там, де вона є незадовільною. Директива спрямована на перегляд європейського законодавства щодо присутності забруднювачів, які становлять ризик для людського здоров'я. Дочірня Директива 1999/30/ЄС відміняє директиви 80/779/ЄЕС, 82/884/ЄЕС та 85/203/ЄЕС. Дочірня Директива 2002/3/ЄС анулює Директиву 92/72/ЄЕС;

– Директива 2001/81/ЄС встановлює національні квоти на викиди забруднювачів, що призводять до підкислення та еутрофікації, а також шкідливих для озонового шару з метою забезпечення більш повної охорони довкілля та здоров'я людини від негативних наслідків;

– Директива 96/61/ЄС (з актами, що містять зміни та доповнення)

стосується комплексних заходів для запобігання та контролю забруднення (ІРРС). Ця Директива спрямована на запобігання та мінімізацію викидів у повітря, воду та ґрунт, а також викидів відходів від сільськогосподарської та промислової діяльності в країнах Європейського Співтовариства. Вона передбачає заходи, спрямовані на досягнення високого рівня захисту довкілля. Цей документ регламентує види промислової та сільськогосподарської діяльності, внаслідок яких відбувається значне забруднення довкілля, таких як енергетика, виробництво та переробка металів, добуток корисних копалин, хімічна промисловість, управління переробкою та знищенням відходів, тваринництво тощо.

Вимоги щодо контролю якості продукції та обробки матеріалів включають у себе такі документи [260]:

- Директива 99/13/ЄС щодо викидів летючих органічних сполук при використанні органічних розчинників;
- Директива 98/70/ЄС (зі змінами та доповненнями 2000/71/ЄС) щодо якості бензину та дизельного палива;
- Директива 93/12/ЄЕС (зі змінами і доповненнями 99/32/ЄС) щодо вмісту сірки у рідкому пальному;
- Директива 94/63/ЄС щодо викидів внаслідок зберігання та реалізації бензину та моторного палива;
- Директива 99/94/ЄС щодо палива та викидів вуглекислого газу CO₂ новими пасажирськими транспортними засобами;
- Рішення 2002/159/ЄС щодо даних про якість палива;
- Рішення 2002/529/ЄС щодо проведення опитування стосовно впровадження Директиви 99/13/ЄС;
- Рішення 88/540/ЄЕС щодо Монреальського Протоколу (стосовно стоншення озонового шару);
- Директива 70/220/ЄЕС (з актами, що містять зміни і доповнення) щодо гармонізації законодавства країн-членів ЄС у сфері заходів з протидії забрудненню повітря викидами транспортних засобів;

– Директива 88/77/ЄЕС (з актами, що містять зміни і доповнення) щодо гармонізації законодавства країн-членів ЄС у сфері заходів з протидії забрудненню повітря газоподібними викидами, що виникають при роботі дизельних двигунів, встановлених на транспортних засобах;

– Директива 97/68/ЄЕС (з актами, що містять зміни і доповнення) щодо гармонізації законодавства країн-членів ЄС у сфері заходів з протидії забрудненню повітря газоподібними та сипкими викидами, що виникають при роботі двигунів внутрішнього згоряння, встановлених на нетранспортних засобах;

– Директива 2000/25/ЄЕС (з актами, що містять зміни і доповнення) Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2000 р. щодо заходів із запобігання та протидії викидам газоподібних та сипких забруднювачів, що виникають при роботі двигунів сільськогосподарських та лісогосподарських тракторів;

– Директива 2001/80/ЄЕС щодо встановлення обмежень на викиди окремих забруднювачів у повітря великими агрегатами згоряння.

Одним з основоположних документів ЄС у сфері охорони атмосферного повітря та нормування його якості є Директива 2008/50/ЄЕС про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи, яка спрямована на забезпечення охорони здоров'я населення на місцевому рівні, у країнах-членах та Євросоюзі в цілому шляхом боротьби із викидами забруднюючих речовин у джерелах їх утворення [42].

Ця Директива є своєрідним результатом еволюції європейського законодавства в атмосфероохоронній сфері. На її основі, із врахуванням досягнень в області науки та охорони здоров'я, а також досвіду держав-членів ЄС було переглянуто та заміщено єдиним документом п'ять нормативно-правових актів: Директива Ради 96/62/ЄЕС щодо оцінки та контролю навколишньої атмосфери, Директива Ради 1999/30/ЄЕС щодо граничних величин двоокису сірки, двоокису азоту, окисів азоту, твердих часток та свинцю в атмосферному повітрі, Директива 2000/69/ЄЕС

Європейського Парламенту щодо граничних величин бензолу та окису вуглецю в атмосферному повітрі, Директива 2002/3/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо озону в атмосферному повітрі та Рішення Ради 97/101/ЄС про встановлення взаємного обміну інформацією та даними з мереж та окремих станцій вимірювання забруднення атмосферного повітря в межах держав-членів.

Таким чином, Директива 2008/50/ЄС з урахуванням уже досягнутих результатів в охороні атмосферного басейну формує подальші тенденції охорони атмосферного повітря відповідно до вимог прогресу і постійного вдосконалення на шляху до досягнення якості атмосферного повітря, прийнятної для здоров'я населення та стану екосистем.

Директивою затверджено значення граничних рівнів (концентрацій) забруднюючих речовин, тобто цільових нормативів, встановлених на основі наукової інформації з метою попередження або скорочення негативного впливу на здоров'я людини та (або) на стан навколишнього середовища в цілому. Ці нормативи підлягають досягненню в визначені періоди часу, після слід підтримувати якість атмосферного повітря на досягнутому рівні.

Слід наголосити, що певні положення Директиви 2008/50/ЄС підлягають законодавчому закріпленню Україною, зокрема й ті, що стосуються нормування якості атмосферного повітря. Така вимога була визначена у Додатку ХХХ до Глави 6, Розділу V Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом, закріплена Національною стратегією наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у царині охорони довкілля, що полягає у приведенні законодавства країни у відповідність до вимог права ЄС та практичному впровадженні вимог і стандартів ЄС, та деталізована в наказі Міністерства охорони природи та природних ресурсів щодо планів заходів з імплементації ЄС від 15 жовтня 2014 р. № 317 [234].

Відповідно до п. 12 даного наказу Мінприроди, ДСНС та Держсанепідслужба є відповідальними за розроблення та подання на розгляд

Кабінету Міністрів України проектів нормативно-правових актів з метою імплементації положень Директиви 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи із строком виконання до грудня 2017 р., у частині заходів – до кінця 2017 р.

Однак не зовсім зрозумілим є те, які саме норми Директиви повинні бути імплементовані. Посилання на статті 360-363, 365-366 та додаток XXX Угоди про Асоціацію, які підлягають реалізації внаслідок зазначених заходів, надає лише поверхнєве уявлення про те, що повинно бути враховано при розробці відповідних нормативно-правових актів.

У свою чергу, Базовий план апроксимації, затверджений наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 17 грудня 2012 р. № 659 [233], виданий двома роками раніше, містить детальний перелік сфер, до яких повинні бути внесені належні зміни відповідно до положень Директиви 2008/50/ЄС. Однією з цих сфер є нормування якості атмосферного повітря.

Цим документом визначено, що протягом трьох років після набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС уповноважені органи зобов'язані внести зміни до чинних нормативно-правових актів щодо:

- оцінювання якості атмосферного повітря; створення системи оцінки якості повітря відносно забруднювачів та критеріїв цієї оцінки;
- встановлення граничних показників забруднюючих речовин, відносно яких має інформуватися громадськість;
- встановлення показників забруднюючих речовин, які мають бути досягнуті в майбутньому;
- ухвалення систем вимірювання (методів, обладнання, мережі пунктів відбору проб та лабораторій);
- розроблення планів щодо якості повітря для зон та агломерацій, в яких рівні забруднювачів перевищують будь-яку з граничних величин чи будь-який цільовий показник або існує ризик такого перевищення [10].

В Україні сьогодні діють документи, якими визначаються системи вимірювання, прийняті ще за радянських часів, а саме:

– ГОСТ 17.2.2.01-84. Охорона природи. Атмосфера. Дизелі автомобільні. Димність відпрацьованих газів. Норми та методи вимірювання, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 26 березня 1984 р. № 976;

– ГОСТ 17.2.2.03-87. Охорона природи. Атмосфера. Норми і методивимірювання окису вуглецю та вуглеводнів у відпрацьованих газах автомобілів з бензиновими двигунами, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 13 березня 1987 р. № 732;

– ГОСТ 17.2.3.01-86. Охорона природи. Атмосфера. Правила контролю повітря населених пунктів, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 10 листопада 1986 р. № 3395;

– ГОСТ 17.2.3.02-78. Охорона природи. Атмосфера. Правила встановлення допустимих викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 24 серпня 1978 р. № 2329;

– ГОСТ 17.2.4.01-80. Охорона природи. Атмосфера. Методи визначення величини каплеуноса після мокрих пило-газо-очисних апаратів, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 11 березня 1980 р. № 1102;

– ГОСТ 17.2.4.02-81. Охорона природи. Атмосфера. Загальні вимоги до визначення забруднюючих речовин, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 9 листопада 1981 р. № 4837;

– ГОСТ 17.2.4.03-81. Охорона природи. Атмосфера. Індофенольний метод визначення аміаку, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 9 листопада 1981 р. № 4838;

– ГОСТ 17.2.4.04-82 Охорона природи. Атмосфера. Нормування зовнішніх, шумових характеристик суден внутрішнього та прибережного плавання, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 8 липня

1982 р. № 2607;

– ГОСТ 17.2.6.01-86. Охорона природи. Атмосфера. Прилади для відбору проб повітря населених пунктів. Загальні вимоги, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 25 червня 1986 р. № 1751;

– ГОСТ 17.2.6.02-85. Охорона природи. Атмосфера. Газоаналізатори автоматичні для контролю забруднення атмосфери. Загальні технічні вимоги, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 18 грудня 1985 р. № 4144;

– ГОСТ 37.001.054-86. Автомобілі та двигуні. Викиди шкідливих речовин. Норми та методи визначення, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 10 грудня 1986 р. № 124;

– РД-17-86. Методичні вказівки з розрахунку валових викидів забруднюючих речовин в атмосферу підприємствами нафтопереробки та нафтохімії, затверджені заступником Міністра нафтопереробної та нафтохімічної промисловості СРСР» від 17 лютого 1987 р.;

– РД 238 УРСР 84001-106-89. Інструкція щодо встановлення допустимих викидів шкідливих речовин в атмосферу підприємствами Мінтрансу УРСР», затверджена наказом Мінтрансу УРСР від 9 листопада 1989 р. № 84001-106-89.

В українському законодавстві існують положення щодо здійснення вимірювань та забезпечення їх точності, проте відсутні закріплені вимоги щодо необхідності здійснення постійного аналізу методів оцінювання. В чинному законодавстві відсутні нижній та верхній пороги оцінювання якості атмосферного повітря стосовно двоокису сірки, двоокису азоту та окисів азоту, твердих часток, свинцю, бензолу і окису вуглецю.

Слід зауважити, що нормативи екологічної безпеки в частині екологічної безпеки доквілля наразі не розроблені. Наказами МОЗ України «ДСП-201-97. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами)» від 9 липня 1997 р. № 201, «Гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин в

атмосферному повітрі населення місць» від 15 травня 1997 р. № 8, «Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 299, затверджено лише нормативи екологічної безпеки тільки в частині безпеки життя і здоров'я людини, що є значним недоліком існуючої системи нормування у галузі охорони атмосферного повітря.

Водночас у законодавстві України досить докладно врегульовано питання оцінювання стану атмосферного повітря, зокрема в таких нормативних актах:

– законах України «Про охорону атмосферного повітря» та «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя»;

– ДСП-201-97. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами), затверджених наказом МОЗ України від 9 липня 1997 р. № 201;

– РД 52.04.186-89. Керівний документ щодо здійснення контролю за забрудненням атмосфери, затверджений заступником голови Держкомгідромету СРСР 1 червня 1989 р. та Головним державним санітарним лікарем СРСР 16 травня 1989 р.;

– ГОСТ 17.2.3.01-86. Охорона природи. Атмосфера. Правила контролю якості повітря населених пунктів, затверджений постановою Держстандарту СРСР від 10 листопада 1986 р. № 3359.

Проте чинне українське законодавство наразі не містить усіх вимог Директиви 2008/50/ЄС.

Виконання вимог щодо адаптації вітчизняного законодавства неможливе без приведення у відповідність термінологічної бази, адже саме чіткий понятійно-категоріальний апарат забезпечую ефективну уніфікацію, гармонізацію або зближення законодавства, його відповідність європейським стандартам і традиціям, а вироблення сталої системи юридичних понять і термінів є необхідною умовою, одним із пріоритетних напрямів правового реформування. Тільки така система може забезпечити зближення

законодавства, його одноманітне тлумачення, а також вірне застосування правових норм.

При проведенні аналізу специфіки термінології європейського законодавства у сфері нормування атмосферного повітря в першу чергу слід звернути увагу на те, як співвідносяться поняття «стандарт» та «норматив». За результатами аналізу законодавчих норм можна виявити певне ототожнення цих понять, навіть деяку термінологічну синонімічність.

Саме Директива 2008/50/ЄС про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи може надати більш детальне уявлення про особливості понятійно-категоріального апарату ЄС у досліджуваній сфері.

Директива оперує такими термінами, як «гранична величина» (limit value), «критична величина» (critical value), «межа похибки» (margins of tolerance), «плани щодо якості повітря» (air quality plans), «цільовий показник» (target value), «поріг небезпеки» (alert threshold), «інформаційний поріг» (information threshold), «верхній поріг оцінювання» (upper assessment threshold), «довгострокові показники» (long-term objectives) та ін.

Окрему увагу варто приділити аналізу Директиви 2004/107/ЄС, що стосується концентрації миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів у повітрі, яка за своєю юридичною природою відіграє вагомий роль для визначення системи нормування [41]. Метою цієї Директиви є:

– визначення цільових показників концентрацій миш'яку, кадмію, нікелю, бенз(а)пірену в атмосферному повітрі, для уникнення, попередження або зменшення шкідливого впливу миш'яку, кадмію, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів на здоров'я людини і навколишнє середовище в цілому;

– забезпечення у відношенні миш'яку, кадмію, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів підтримки якості, де це потрібно, й поліпшення в інших випадках;

– визначення загальних методів і критеріїв для оцінки концентрацій

миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів в атмосферному повітрі, а також осідання миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів;

– забезпечення належною інформацією про концентрації миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів в атмосферному повітрі, а також отриманих осіданням миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів і гарантування доступності інформації для громадськості.

Директива встановлює цільові показники миш'яку, кадмію, нікелю, бенз(а)пірену, верхній та нижній пороги оцінки, порядок та критерії визначення місця розташування та мінімальну кількість пунктів відбору проб для вимірювання концентрацій в атмосферному повітрі, методи відбору проб.

Директива зобов'язує держави-члени взяти всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб з 31 грудня 2012 р. концентрації миш'яку, кадмію, нікелю і бенз(а)пірену використовувалися як показник для канцерогенного ризику поліциклічних ароматичних вуглеводнів в атмосферному повітрі згідно з оцінкою та не перевищували встановлених Директивою граничних значень. Держави-члени мають визначити зони й агломерації, в яких рівні миш'яку, кадмію, нікелю і бенз(а)пірену нижчі граничних значень та перевищують їх. Передбачені вимірювання можуть бути доповнені методами моделювання, щоб забезпечити достатній рівень інформації про якість атмосферного повітря.

В Україні існує досить докладна система регулювання поведження з арсеном, кадмієм, ртуттю, нікелем, поліциклічними ароматичними гідрокарбонатами, зокрема, встановлено ГДК для деяких з цих речовин (кадмій, ртуть, нікель).

Проте правове регулювання поведження з арсеном, кадмієм, ртуттю, нікелем, поліциклічними ароматичними гідрокарбонатами в контексті охорони атмосферного повітря є недостатньо гнучким. Це виражається у відсутності нижнього та верхнього рівнів, при досягненні яких повинні

використовуватися визначені Директивою 2004/107/ЄС методи вимірювання речовин в атмосферному повітрі.

Досить складна і детально врегульована система розміщення постів спостереження не містить вимог щодо встановлення одного поста спостереження за концентрацією арсену, кадмію, ртуті, нікелю, поліциклічних ароматичних гідрокарбонатів на кожні 100000 км². Однак кількість постів на кількість населення також є значно меншою ніж та, що вимагається Директивою 2004/107/ЄС. У зв'язку з цим необхідно закріпити наведену кількість постів на рівні підзаконного нормативно-правового акта.

Не всі речовини, які підлягають контролю згідно з п. 4.8 Директиви 2004/107/ЄС, включено до переліку речовин, щодо яких здійснюється моніторинг згідно з п. 2.4 РД 52.04.186-89. При цьому зазначеним пунктом передбачено процедуру доповнення переліку речовин, щодо яких здійснюється моніторинг в залежності від конкретних умов функціонування того чи іншого джерела викидів чи природних умов.

Однією з особливостей існуючого в Україні правового регулювання системи спостережень у цій сфері є можливість збільшення постів залежно від техногенних чи природних обставин. При цьому кількість відповідних постів визначається програмою здійснення моніторингу атмосферного повітря. Прийняття рішення про збільшення постів віднесено до компетенції органів державної влади. Водночас Додатком III до Директиви 2004/107/ЄС кількість постів встановлюється з урахуванням не лише кількості населення, а й рівня забрудненості атмосферного повітря. У зв'язку з цим таке ж правило має бути закріплене і в чинному законодавстві України на рівні підзаконного нормативно-правового акта.

В Україні створено механізм надання інформації про стан довкілля. Проте чинне законодавство не вимагає доведення до населення інформації про концентрації зазначених у п. 1 ст. 7 Директиви 2004/107/ЄС речовин. Тому необхідно врегулювати порядок доведення інформації до відома населення, як того вимагає ст. 7 Директиви 2004/107/ЄС.

Високий рівень захисту навколишнього природного середовища – одне з пріоритетних завдань в адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Вимоги щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС визначено Стратегією державної екологічної політики України на період до 2020 р. та Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 рр., Базовим планом адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Базовий план апроксимації), а також Угодою про Асоціацію між Україною та ЄС.

Законодавство України у сфері охорони та якості атмосферного повітря частково відповідає положенням законодавства ЄС. Так, попри різні підходи до встановлення нормативів якості атмосферного повітря, більшість забруднюючих речовин, що регламентуються європейським законодавством, закріплені й вітчизняним законодавством.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню» від 29 листопада 2001 р. № 1598 [137] найбільш поширеними забруднюючими речовинами є оксид азоту, діоксин та інші сполуки сірки, оксид вуглецю, озон; до небезпечних забруднюючих речовин належать метали та їх сполуки, органічні аміни, леткі органічні сполуки, стійкі органічні сполуки, хлор, бром та їх сполуки, фтор та його сполуки тощо.

Як уже зазначалось, нормативи якості атмосферного повітря у законодавстві України представлені нормативами ГДК, які закріплені в Державних санітарних правилах охорони атмосферного повітря населених місць.

Однак незважаючи на досить розгорнуту систему нормативів якості довкілля, не всі аспекти приведено у відповідність з вимогами екологічного законодавства ЄС. Зокрема, відповідно до висновків Міністерства екології та природних ресурсів України щодо стану гармонізації законодавства України

з вимогами права ЄС недостатньо врегульованим залишається вміст твердих частинок пилу (PM 2.5) в атмосферному повітрі та відсутня регламентація всіх видів пилу, визначених Директивою 2008/50/ЄС.

3.2. Міжнародні аспекти правового регулювання нормування якості атмосферного повітря

Турбота про регулювання відносин людини і природи не може бути тільки внутрішньою справою окремої країни, особливо що стосується атмосферного повітря. Більшість сучасних екологічних проблем мають загальнопланетарний аспект, адже проблеми екології не знають кордонів і можуть бути вирішені лише завдяки міжнародній співпраці, що зумовлює необхідність проведення заходів щодо захисту навколишнього природного середовища на міжнародному та наднаціональному рівнях. В умовах глобалізації економіки та визнання пріоритету екологічних проблем вимоги до якості атмосферного повітря в різних країнах повинні бути уніфіковані, що зумовлює необхідність проведення заходів щодо захисту навколишнього природного середовища на міжнародному та наднаціональному рівнях. Тим більше, що повітря є такою субстанцією, яка не визнає ні адміністративних, ні державних кордонів.

У зв'язку з цим в Україні сьогодні надається велике значення вивченню досвіду зарубіжних країн з питань законодавчого врегулювання охорони довкілля та пошуку шляхів удосконалення вітчизняного еколого-правового механізму безпосередньо у сфері нормування якості атмосферного повітря. Адже чисте повітря необхідне для забезпечення здоров'я людини і сприятливого стану навколишнього середовища. А одним із пріоритетів у правовому забезпеченні охорони атмосферного повітря є імплементація міжнародних стандартів і стандартів Європейського Союзу в нормативно-правову базу України у сфері якості атмосферного повітря.

Серед українських фахівців, які досліджували питання особливостей

еколого-правового регулювання зарубіжних країн, слід виділити таких учених, як А. О. Андрусевич [8], А. П. Гетьман [31], О. Л. Дубовик [47], В. І. Лозо [96–98], Н. Р. Малишева [99; 104], М. М. Микієвич [111], Ю. С. Шемчушенко [229] та ін. Однак фундаментальних правових досліджень досвіду зарубіжних країн у сфері нормування якості атмосферного повітря ними не проводилось.

На нашу думку, тільки різнобічний та ґрунтовний аналіз законодавства різних країн світу, які належать до різних правових систем, дозволить сформулювати найбільш об'єктивні висновки щодо рівня розвиненості та ефективності вітчизняної системи нормування якості атмосферного повітря. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне обрати об'єктами нашого дослідження законодавство Великої Британії, Сполучених Штатів Америки та Австралії.

У Сполучених Штатах Америки Актом про чисте повітря (Clean Air Act, 1990) [242] було запроваджено систему національних стандартів якості атмосферного повітря, які застосовуються для зовнішнього повітря в усій країні та щодо найбільш поширених забруднюючих речовин з численних і різноманітних джерел, що вважаються шкідливим для здоров'я населення і навколишнього середовища.

Дана система складається із первинних та вторинних стандартів [242]. Первинними є стандарти, що встановлюються і підлягають дотриманню з метою охорони здоров'я населення, включаючи чутливі групи (до таких належать діти, особи похилого віку, люди, які страждають від респіраторних захворювань, наприклад, астми). Вторинні стандарти призначені для захисту суспільного добробуту від впливу будь-яких відомих або передбачуваних негативних наслідків забруднювача. Такі стандарти встановлюються з метою захисту майна людей, включаючи скорочення видимості, шкоду тваринам, врожаю, рослинам і будівлям. Стосовно кожної речовини наведені уточнення відносно кількості перевищень вказаних нормативів якості. Наприклад, встановлені первинні стандарти по монооксиду вуглецю не можуть бути перевищені частіше одного разу на рік.

Діюча система нормативів базується на екологічних ефектах від забруднення повітря шкідливими речовинами, тобто зосереджується не тільки на людині та населенні в цілому як на об'єкті вивчення впливу, але й на інших живих організмах, які мають меншу здатність до опору атмосферним забрудненням.

Варто звернути увагу, що визначення забруднення атмосферного повітря в США базується на «criteria pollutants» – шести індикаторах забруднюючих речовин в атмосфері: озон, тверді частинки, оксид вуглецю, оксиди азоту, діоксид сірки, свинець. Відповідно до акта Clean Air Act для вищеназаних речовин встановлюються національні нормативи стандарту якості атмосферного повітря (NAAQS), при цьому дані нормативи постійно переглядаються [35].

Слід зазначити, що національні нормативи стандарту якості атмосферного повітря США характеризується відсутністю статичності й мають тенденцію до посилення, що стає можливо завдяки принципівому поліпшенню рівня технологій природозахисного обладнання та більшого запиту суспільства на сприятливе навколишнє середовище.

Також Агентством з охорони навколишнього середовища США (EPA) розроблено нормативні рівні ще для 189 речовин, які становлять найбільшу небезпеку для здоров'я населення. Поряд із цим, Агентство публікує щорічні бази даних, що включають понад 600 речовин, які викидаються різними джерелами, з описом їх токсикологічних властивостей. Підприємства, які є джерелами викидів цих речовин, згідно з формами та інструкцією про інвентаризацію токсичних речовин (Toxic Chemical Release Inventory Reporting Forms and Instructions) [265] зобов'язані щорічно звітувати про викиди за їх наявності.

При визначенні та перегляді нормативів враховується рівень розвитку технологій. Відповідно нормативи у більшій частині приймаються відповідно з найкращими доступними технологіями як у рівні очищення забруднень, так і в розробці екологізованих технологій. Однак у випадках, якщо існуючі

технології з очищення тих чи інших процесів недостатні, формується так званий залишковий ризик.

Так, згідно з поправками до Акту про чисте повітря США Агентство з охорони навколишнього середовища розробило стратегію Integrated Urban Air Toxics Strategy, в рамках якої встановлення стандарту на підставі НДТ є лише першим етапом, на другому ж оцінюється залишковий ризик після введення стандарту НДТ [252]. При цьому, якщо значення залишкового ризику вище прийняттого, то протягом певного періоду (2-8 років) мають бути розроблені заходи щодо зниження ризику за допомогою введення альтернативних технологій.

Методологія оцінки ризику при впровадженні показників НДТ включає в себе визначення залишкового ризику на території з проживаючим населенням після впровадження методів регулювання викидів. Важливість даного підходу визначається тим, що він природно стимулює розробку заходів щодо зниження забруднень, розвиток нових технологій і модернізацію галузей виробництва.

Також Актом про чисте повітря США застосовується термін «найкраща існуюча технологія контролю», який формулює вимогу до певних підприємств (що є великими джерелами викидів шкідливих речовин в атмосферу) застосовувати найкращу існуючу технологію контролю за шкідливими викидами. Згідно з цим Законом накладені обмеження на викиди повинні ґрунтуватися на максимальному зменшенні викидів кожного з забруднюючих речовин.

На особливу увагу заслуговує підхід до зонування охорони атмосферного повітря. Відповідно до Акта про чисте повітря контроль за охороною повітря розповсюджується на всю територію США, яка поділена на 147 районів контролю. Район контролю за якістю атмосферного повітря являє собою географічну одиницю, що враховує клімат, топографію, місцеві промислові комплекси та інші фактори, які впливають на забруднення атмосфери. При цьому район може включати в себе частини територій

декількох штатів із вихідними умовами забруднення. Залежно від рівня забруднення Агентство з охорони навколишнього середовища, що є центральним федеральним відомством США з контролю за охороною навколишнього середовища, виділяє райони першого, другого та третього ступеня. Обов'язок розробки планів заходів із забезпечення дотримання стандартів якості повітря покладається на Штати, які повинні передбачити конкретні заходи з контролю для кожного району, враховуючи рівень забруднення, його характер і місцезнаходження району.

Зазначені положення законодавства США свідчить про наявність регіонального підходу в нормуванні якості повітря як способу більш ефективного вирішення завдань охорони атмосферного повітря, який є найбільш раціональним і таким, що дозволяє враховувати весь комплекс факторів і умов при розробці механізму правової охорони повітряного середовища певного регіону в цілому та нормування допустимого шкідливого впливу зокрема.

У своїй праці М. М. Бринчук підкреслював важливість врахування регіональних особливостей при нормуванні допустимого забруднення на навколишнє середовище, аргументуючи це тим, що методика розрахунку допустимого навантаження на природу повинна зважати на всі види впливів на середовище при ізольованому та сумарному прояві кожного з них в залежності від характеру дії джерела шкідливого впливу на природне середовище в певному районі [16, с. 85–86].

На наш погляд, варто аргументувати необхідність застосування регіонального підходу при встановленні нормативів забруднюючих речовин в Україні. Так, для різних регіонів України характерні відмінні, унікальні економічні, соціальні та екологічні особливості, без урахування яких неможливо раціоналізувати природокористування і, як наслідок, забезпечити задовільну якість атмосферного повітря та навколишнього природного середовища в цілому.

Саме за допомогою орієнтування на такі регіональні особливості з

подальшим законодавчим закріпленням так званих «територіальних» нормативів може бути вирішене питання про найбільш точне визначення гранично допустимого шкідливого впливу на атмосферне повітря на кожній окремій території.

На сьогодні у Законі України «Про охорону атмосферного повітря» закріплено положення щодо можливості встановлення більш суворих нормативів на певних територіях, а саме для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів. Однак фактично дане положення не реалізується.

Цікавим уявляється застосування в США так званого принципу бульбашки, метою якого є зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. Суть принципу полягає в тому, що як єдине джерело забруднення береться все підприємство з усіма його джерелами викидів і навіть група підприємств певного регіону. В цьому випадку всі джерела одного підприємства знаходяться ніби під одним куполом (бульбашкою), в межах якого необхідно витримати певний обсяг викидів тієї чи іншої речовини. За цим же принципом базується і торгівля правом на викиди, яке полягає в тому, що одне підприємство може придбати в іншого право на певну квоту викиду. Право продажу таких квот має фірма, яка зменшила сумарний викид конкретної забруднюючої речовини на своєму підприємстві нижче встановленого законом рівня. Саме право на зменшення викиду і є предметом купівлі-продажу між підприємствами та фірмами.

На основі аналізу принципів нормування якості атмосферного повітря в Україні можна дійти висновку про спільність напрямків такого нормування, до яких слід віднести забезпечення охорони здоров'я населення і сприятливих умов життя, а також збереження навколишнього природного середовища. Тим не менш, реалізація зазначених напрямків у сфері охорони атмосферного повітря від забруднення відрізняється залежно як від юридичної сили нормативів, так і їх кількісних показників.

У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії

нормування атмосферного повітря здійснюється відповідно до Стратегії про якість повітря (The Air quality Strategy, 2007) [261]. Її прийняття 12 березня 1997 р. було зумовлено вимогою щодо розробки стратегії для вирішення проблеми зниження якості повітря з метою зменшення значного ризику для здоров'я і досягнення більш широких цілей сталого розвитку щодо якості повітря у Великобританії, яка була сформована у Законі про довкілля 1995 р.

Положення Стратегії спрямовані на захист здоров'я і навколишнього середовища, не нав'язуючи неприйнятних економічних або соціальних витрат. Зазначений нормативний документ займає важливе місце в реалізації стратегії уряду в галузі сталого розвитку, яка має чотири основні цілі: соціальний прогрес, який відповідає потребам суспільства; ефективний захист навколишнього середовища; раціональне використання природних ресурсів; і, забезпечення високих і стабільних темпів економічного зростання та зайнятості населення.

Основною метою Стратегії є попередження шкідливого впливу викидів забруднюючих речовин у повітрі. Це здійснюється шляхом встановлення цільових показників якості повітря (стандарти якості) для восьми основних загрозливих для здоров'я забруднювачів повітря у Великобританії. Тобто стандарти ґрунтуються на оцінці впливу кожного забруднювача на здоров'я населення. Вони засновані на рекомендаціях групи експертів зі стандартів якості повітря, дочірньої Директиві Європейського Союзу щодо якості повітря та Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Місцеві органи влади несуть відповідальність за сім з восьми забруднюючих речовин повітря відповідно до нормативного акта «Місцеве управління якістю повітря» (LAQM). Для восьмої забруднюючої речовини – озону – застосовується національне правове регулювання, а також для оксидів азоту і діоксиду сірки.

При цьому передбачається, що цільовий показник (визначений в одиницях концентрації забруднюючої речовини) повинен бути досягнутий до визначеної дати; після цієї дати перевищення відповідного показника

забороняється. В переліку пріоритетних речовин, поряд з озоном, монооксидом вуглецю, діоксином азоту, діоксином сірки, завислими речовинами і свинцем включено також бензол, 1,3-бутадиєн і поліциклічні ароматичні вуглеводні.

Слід звернути увагу на те, що обов'язок забезпечити чітке і просте правове регулювання щодо поліпшення якості повітря покладається на державні й автономні адміністрації. Цей обов'язок включає в себе постановку цілей, контроль якості повітря, проведення інвентаризацій викидів і прогнозування можливих концентрацій забруднення, а також інформування та підвищення обізнаності у питаннях якості повітря.

У зв'язку з тим, що промисловість є значним джерелом викидів забруднюючих речовин в атмосферу, встановлюється вимога використовувати найкращу доступну технологію (BAT) для зменшення викидів та забезпечення досягнення стандартів якості повітря.

Подібно до положень законодавства ЄС, у законодавстві Великобританії встановлено також цільові показники якості атмосферного повітря для захисту рослинності та екосистем.

Цей факт підкреслює дієвість системи екологічних нормативів, об'єктом охорони яких, окрім життя та здоров'я людини, є об'єкти природи. Про необхідність розроблення та запровадження такої системи вже давно говорять вітчизняні науковці та практики.

Відзначимо і той факт, що Стратегією якості повітря з метою поліпшення якості повітря у Великобританії визначено необхідність періодичного перегляду встановлених стандартів якості, що сприятиме досягненню чистого повітря, який принесе здоров'я та соціальні вигоди для всіх людей.

В Австралії діюча система управління якістю повітря була створена в 1998 р. на основі прийнятому Національному Закону з охорони навколишнього середовища «Про якість атмосферного повітря» (National Environment and Protection Measure for Ambient Air Quality) [256].

Закон встановив єдину національну мету, спрямовану на забезпечення найкращого захисту здоров'я людини та благополуччя населення від несприятливих наслідків забруднення повітря й був розроблений з урахуванням рекомендацій фахівців у сфері охорони здоров'я, природоохоронних організацій та суспільства. Основне завдання Закону визначається як поліпшення стану здоров'я австралійців шляхом покращення якості повітря. У свою чергу, основним засобом досягнення необхідної якості зазначеного об'єкта є встановлення стандартів якості для певних забруднюючих речовин.

Стандарти якості атмосферного повітря визначено в Національному Законі «Про якість атмосферного повітря» від 26 червня 1998 р., які є обов'язковими для всіх суб'єктів права. Тобто держава встановлює необхідність скорочення викидів та досягнення визначених у Законі стандартів.

Система національних стандартів є схожою з системою стандартів США і включає в себе розробку та встановлення стандартів для шести основних забруднювачів повітря, які є найбільш небезпечними для людини: монооксид вуглецю, озону, діоксин сірки, діоксин азоту, свинцю і зважені речовини. Всі регіони Австралії мають однаковий рівень захисту якості атмосферного повітря.

Особливість стандартів якості атмосферного повітря Австралії характеризується тим, що для кожного нормативу визначається період усереднення та максимальна кількість випадків на рік, коли цей показник може бути перевищений.

Законом «Про якість атмосферного повітря» встановлюються також вимоги до здійснення моніторингу та звітності про виконання обов'язкових заходів із зниження рівня шести зазначених забруднювачів повітря, на основі чого може бути здійснена оцінка стану атмосферного повітря.

На сучасному етапі розпочата робота з посилення стандартів забруднюючих речовин атмосферного повітря, яка вже має свої результати:

зменшення впливу забруднюючих речовин на населення, про що свідчить покращення здоров'я громадян відповідно до статичних даних.

Для захисту якості повітря в Австралії розроблено й інші заходи боротьби із забрудненням, такі як поступова відмова від використання етилованого бензину, введення нормативів викидів транспортних засобів і встановлення національних стандартів якості палива.

Слід звернути увагу, що Австралія не має національних нормативів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. Такі нормативи встановлюються уповноваженими державними органами з охорони навколишнього середовища в окремих штатах і територіях.

Заслуговують на увагу нещодавні законодавчі зміни, які відбулися в Австралії у сфері забезпечення охорони атмосферного повітря. Так, 17 липня 2014 р. було скасовано податок на викиди вуглецю. Поясненням та підставою для цього стало те, що скасування податку на вуглець дозволить знизити витрати австралійських підприємств, зменшити вартість життя, а отже сприятиме стимулюванню економічного зростання, збільшенню кількості робочих місць та підвищенню міжнародної конкурентоспроможності країни. Крім того, це позбавить діюче законодавство понад 1000 сторінок непотрібних законів і підзаконних актів.

На противагу цьому 13 грудня 2014 р. був створений Фонд з контролю за зменшенням емісій (викидів), що став центральним елементом австралійського уряду для реалізації державної політики щодо скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря.

Окрім законодавства зарубіжних країн, вважаємо за необхідне враховувати й нормативні документи та положення міжнародних організацій, які на сучасного етапі розвитку відіграють усе більшу роль на світовій арені, в тому числі створюючи та закріплюючи основи охорони навколишнього природного середовища.

Так, значна увага питанню нормування якості атмосферного повітря приділяється Всесвітньою організацією охорони здоров'я. У 2000 р. були

розроблені «Рекомендації по якості повітря у Європі» (далі – «Рекомендації-2000»), а 2005 р. опубліковано додаткове видання «Рекомендації ВООЗ з якості повітря, що стосуються твердих сполук, озону, двоокису азоту та двоокису сірки» [240]. У Рекомендаціях визначається, що шляхом встановлення рівнів забруднюючих речовин, нижче яких їх вплив протягом усього життя або конкретного періоду часу не становить істотного ризику для здоров'я населення, а нормативні показники (рекомендовані безпечні рівні) складають основу для розробки стандартів або граничних значень вмісту забруднюючих речовин у повітря.

Таким чином, вбачається знайома для українського законодавства система нормативів гранично допустимих концентрацій (далі – ГДК) забруднюючих речовин, які встановлюються МОЗ України з метою оцінки рівня забруднення та якості атмосферного повітря. Ці нормативи є первинними, постійно діючими стандартами якості навколишнього природного середовища, єдиними для всієї території України. Можна припустити, що нормативи ГДК за правовою природою ототожнюються зі стандартами якості ЄС.

Однак, незважаючи на таку відповідність «Рекомендаціям-2000», не знайшло законодавчого втілення в Україні положення про вплив шкідливих речовин на екосистеми, відповідно до якого критичні рівні впливу оцінюються на всіх рівнях – від організмowego до екосистемного.

Тоді як згідно з позицією українського законодавця основним критерієм встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій (ГДК) для оцінювання якості атмосферного повітря є обсяг та особливості дії наявних у повітрі забруднювальних речовин на організм людини. Таке положення підтримується і правовою доктриною, яка визначає, що укладання кількісних показників у сфері охорони атмосферного повітря не викликає ускладнень, адже існує чіткий критерій – здоров'я людини.

За результатами аналізу законодавчих положень зарубіжних країн вважаємо за доцільне звернути увагу на той факт, що для визначення межі

допустимого забруднення атмосферного повітря та впливу на нього використовуються так звані стандарти якості. Тобто те, що вітчизняним законодавцем визначається як норматив у галузі атмосферного повітря, у США, Великобританії та Австралії є стандартом якості повітря.

У правовій доктрині існує така точка зору, що за змістом поняття «норматив ГДК» та «стандарт якості повітря» повністю співпадають [16, с. 75]. Хоча лінгвістично термін «стандарт якості повітря» є не зовсім точним. Це пов'язано з тим, що у буквальному розумінні стандарт якості повітря, інакше говорячи, склад атмосферного повітря на Землі, утворений в процесі взаємодії всіх елементів та явищ природи протягом тривалого часу, до якого пристосована людина та інші живі організми, «встановлюються» не людиною, а самою природою [83, с. 68]. А людина може лише встановити безпечну для себе межу допустимої зміни якості атмосферного повітря.

Дискусійним є питання щодо розуміння співвідношення термінів стандарт якості та норматив якості. Так, норматив якості атмосферного повітря визначається як критерій якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий максимальний вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і при якому відсутній негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Однак є дещо незрозумілим місце нормативу якості атмосферного повітря серед інших, передбачених законодавцем нормативів. У результаті аналізу положень статей Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [156] можемо припустити, що такий норматив є складовим елементом нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря поряд із гранично допустимими рівнями впливу акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних факторів і біологічного впливу на стан атмосферного повітря населених пунктів.

У свою чергу, нормативами екологічної безпеки атмосферного повітря є група нормативів, дотримання яких запобігає виникненню небезпеки для здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища від впливу

шкідливих чинників атмосферного повітря. Отже, необхідно співвідносити нормативи екологічної безпеки з нормативами якості як ціле та частину.

Схожий підхід відстежується і в російській правовій літературі. Зокрема, М. М. Бринчук та Є. В. Новикова стверджують, що нормативи якості навколишнього середовища є частиною екологічних нормативів, хоча їм і відводиться центральне місце у системі нормативів у сфері екології [14, с. 115–122].

Це певним чином суперечить положенням міжнародної системи нормування атмосферного повітря, яка надає нормативам якості більш ширшого значення, визначаючи всі інші нормативи у сфері охорони атмосферного повітря похідними від них.

На основі здійсненого аналізу законодавчих положень зарубіжних країн вважаємо за доцільне сформулювати наступний висновок. Законодавство України у сфері охорони та якості атмосферного повітря частково відповідає законодавству зарубіжних країн. Зокрема, основні забруднюючі речовини, що регламентуються іноземним законодавством, знайшли своє правове регулювання і в українському законодавстві. Існуюча система нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин також певним чином відповідає стандартам якості (цільовим показникам), встановленими у законодавстві Великобританії, США та Австралії. Однак незважаючи на досить розгорнуту систему нормування якості атмосферного повітря, не всі аспекти приведені у відповідність з вимогами зарубіжного законодавства.

В цілому тільки розробка нових законодавчих актів та нормативно-розпорядчих документів або внесення змін в уже існуючі дозволить у значній мірі оптимізувати систему контролю забруднення атмосферного повітря, що буде сприяти розвитку модернізаційних та інноваційних процесів в Україні.

Отже, існує нагальна необхідність у подальшому впровадженні законодавчого досвіду ЄС та провідних зарубіжних країн у сфері якості атмосферного повітря до законодавства України з метою досягнення

відповідності вітчизняного законодавства європейським та світовим правовим стандартам.

Висновки до розділу 3

1. Визначено, що одним із пріоритетів у правовому забезпеченні охорони атмосферного повітря є впровадження міжнародних стандартів і стандартів ЄС в нормативно-правову базу України у сфері якості атмосферного повітря.

2. Дослідження системи спеціальних принципів, які складають основу правового регулювання нормування ЄС у сфері, що досліджується, дозволяє дійти висновку про доцільність запозичення окремих із них національним законодавством.

3. Проаналізовано особливості екологічної політики ЄС, її історичний розвиток у сфері, що досліджується, та визначено стратегічні напрями правової охорони атмосферного повітря за допомогою нормування його якості в семи Програмах дій з навколишнього середовища.

4. На основі аналізу законодавчих положень зарубіжних країн з нормування якості атмосферного повітря можна зробити висновок про спільність його принципів і напрямків, до яких слід віднести: забезпечення охорони здоров'я населення і сприятливих умов життя, а також збереження навколишнього природного середовища. Однак реалізація зазначених напрямків у сфері охорони атмосферного повітря від забруднення, відрізняється залежно як від юридичної сили нормативів, так і їх кількісних показників.

5. Співвідношення термінів «норматив у галузі охорони атмосферного повітря» та «стандарт якості» пропонується розглядати з урахуванням їх змістової синонімічності відповідно до ідентичної юридичної природи та схожості правових засобів їх розробки, встановлення та реалізації.

6. Видається доцільним запозичення регіонального підходу до

встановлення нормативів у галузі охорони атмосферного повітря як способу більш ефективного вирішення завдань охорони атмосферного повітря, який є найбільш раціональним і дозволяє враховувати весь комплекс факторів і умов при розробці механізму правової охорони повітряного середовища певного регіону в цілому та нормування допустимого шкідливого впливу зокрема.

7. Встановлення окремих цільових показників якості атмосферного повітря для захисту рослинності та екосистем на прикладі Великобританії та країн ЄС свідчить про необхідність удосконалення вітчизняної системи екологічних нормативів, об'єктом охорони яких, окрім життя і здоров'я людини, є об'єкти природи.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення наукового завдання, яке полягає в комплексній науковій розробці питань правого регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря. Виявлено недоліки та прогалини у правовій регламентації охорони атмосферного повітря, розроблено пропозиції з удосконалення чинного законодавства та практики його застосування. Результати дослідження зводяться до таких основних положень:

1. Історичний аналіз наукових та нормативно-правових джерел дозволив дійти висновку, що інститут нормування у галузі охорони атмосферного повітря завжди посідав одне з провідних місць у забезпеченні правової охорони атмосферного повітря та розвивався у безпосередньому зв'язку із атмосфероохоронними відносинами.

2. Запропоновано періодизацію розвитку правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря, яке умовно поділено на шість основних етапів. Це пов'язано з процесами формування нормативно-правової бази охорони атмосферного повітря на відповідному історичному етапі, а також з особливостями, характером та масштабами правового регулювання відносин щодо розробки, встановлення та реалізації нормативів у галузі охорони атмосферного повітря.

3. Досліджено еволюцію правого розвитку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, які трансформувались із гігієнічних, що розроблялися лише з урахуванням інтересів охорони здоров'я людини від шкідливого впливу забруднення атмосферного повітря, в санітарно-гігієнічні, які, крім здоров'я людини, почали враховувати необхідність збереження генетичного фонду деяких популяцій рослинного і тваринного світу. У результаті було закладено підґрунтя для розробки та встановлення екологічних нормативів, спрямованих на збереження екосистем, а також створення сприятливого середовища існування і життєдіяльності людини.

4. Нормування у галузі охорони атмосферного повітря пропонується тлумачити таким чином: 1) засіб правового регулювання; 2) правовий засіб охорони атмосферного повітря; 3) елемент механізму правового регулювання охорони атмосферного повітря; 4) функція державного управління у сфері охорони атмосферного повітря; 5) складова правового інституту нормування.

5. Відповідно до результатів аналізу наукових підходів та з урахуванням особливостей досліджуваного явища уявляється можливим сформулювати таке визначення поняття «нормування у галузі охорони атмосферного повітря»: це діяльність уповноважених органів державної влади з розробки, встановлення та реалізації передбачених чинним законодавством екологічних нормативів, спрямована на обмеження і контроль антропогенного впливу на атмосферне повітря, забезпечення його оптимальної якості та сприятливого стану навколишнього природного середовища в цілому.

6. Правове регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря ґрунтується на досить розгалуженій системі нормативних актів різної юридичної сили, проте рівень її ефективності далекий від оптимального. Обґрунтовано необхідність внесення змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» шляхом визначення виключного переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, механізму заходів щодо їх розробки, встановлення та реалізації як засобу правової охорони атмосферного повітря.

7. У виключному переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря запропоновано виділити п'ять груп та закріпити їх у Законі України «Про охорону атмосферного повітря» в такому вигляді: 1) нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, які складаються з (а) нормативів якості атмосферного повітря та (б) нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних факторів на стан атмосферного повітря; 2) нормативи небезпечної діяльності стаціонарних джерел, які включають у себе (а) нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин і (б) нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних

факторів стаціонарних джерел; 3) нормативи небезпечної діяльності пересувних джерел, які складаються з (а) нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах і (б) нормативів впливу фізичних факторів пересувних джерел; 4) технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин, до яких належать (а) поточні технологічні нормативи та (б) перспективні технологічні нормативи; 5) нормативи викидів парникових газів, які складаються з (а) нормативів гранично допустимих викидів парникових газів в атмосферному повітрі та (б) нормативів зниження викидів парникових газів для визначених законом видів господарської діяльності.

8. Підвищення ефективності правового регулювання якості атмосферного повітря потребує подальшого вдосконалення системи гранично допустимих концентрацій (ГДК) та розробки нових екологічних нормативів. У комплексі з технологічними, екологічні нормативи можуть забезпечити на першому етапі стабілізацію якості атмосферного повітря і, як наслідок, поліпшення екологічної ситуації в країні.

9. Для забезпечення правової охорони озонового шару в Україні уявляється необхідним розробити та встановити норматив викидів парникових газів для відповідних видів господарської діяльності, дотримання якого дозволить регулювати обсяги таких викидів для певних типів установок і технологій, сприяти реалізації єдиної науково-технічної політики та впровадженню й використанню найкращих новітніх екологічно-безпечних технологій у галузі регулювання викидів парникових газів.

10. Виявлено спільність напрямків вітчизняної системи нормування якості атмосферного повітря та її принципів із системою, закладеною у законодавстві зарубіжних країн, до яких можна віднести забезпечення охорони здоров'я населення і сприятливих умов життя та збереження навколишнього природного середовища. Однак реалізація цих напрямків у галузі охорони атмосферного повітря від забруднення залежить як від юридичної сили нормативів, так і їх кількісних показників.

11. Співвідношення термінів «норматив у галузі охорони атмосферного повітря» та «стандарт якості» пропонується розглядати з урахуванням їх змістової синонімічності відповідно до ідентичної юридичної природи, а також схожості правових засобів їх розробки, встановлення та реалізації.

12. Уявляється доцільним використання регіонального підходу до встановлення нормативів у галузі охорони атмосферного повітря як ефективного засобу вирішення завдань охорони атмосферного повітря, який є найбільш раціональним і дозволяє враховувати весь комплекс факторів і умов при розробці механізму правової охорони повітряного середовища певного регіону в цілому та нормування допустимого шкідливого впливу зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / за заг. ред. Є. О. Гіди. – Київ : ФОРУМ, 2010. – 260 с.
2. Александрова Т. Д. Нормирование антропогенных нагрузок на ландшафт. Состояние проблемы, возможности и ограничения / Т. Д. Александрова // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1990. – № 1. – С. 46–54.
3. Александрова Т. Д. Поиски путей нормирования антропогенных нагрузок / Т. Н. Александрова // Территориальные взаимосвязи хозяйства и природы : сб. ст. – Москва, 1990. – С. 62–75.
4. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – Москва : Статут, 1999. – 712 с.
5. Андрейцев В. І. Екологічне право : курс лекцій в схемах. Загальна частина / В. І. Андрейцев. – Київ : Вентурі, 1996. – 208 с.
6. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. – Київ : Знання-Прес, 2002. – 332 с.
7. Андрейцев В. Право громадян на екологічну безпеку: проблеми конституційно-правового забезпечення / В. Андрейцев // Право України. – 2001. – № 4. – С. 8–11.
8. Андрусевич Н. І. Правове регулювання ЄС в галузі попередження зміни клімату / Н. І. Андрусевич // Вісник екологічної адвокатури. – 2004. – № 26. – С. 35–38.
9. Анісімова Г. В. Об'єкти екологічних правовідносин: сучасні підходи [Електронний ресурс] / Г. В. Анісімова // Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – Вип. 1. – С. 1–17. – Режим доступу : <http://tlaw.nlu.edu.ua/%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B2-%D1%83-pdf/>. – Заголовок з екрана.

10. Базовий план адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Базовий план апроксимації) [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва природи та природ. ресурсів України від 17.12.2012 р. № 659 // Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/index.php/60-9/acts/706-nakaz-vid-17-12-2012-659-shchodo-zatverdzhennia-bazovoho-planu-adaptatsii-ekolohichnohozakonodavstva-ukrainy-do-zakonodavstvayevropeiskoho-soiuzu-bazovyi-plan-aproksymatsii>. – Заголовок з екрана.

11. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Н. В. Барбашова ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 1999. – 18 с.

12. Биоиндикация и экологическое нормирование на примере радиоэкологии / Д. А. Криволицкий [и др.] // Журнал общей биологии. – 1986. – Т. 47, № 4. – С. 468–478.

13. Бринчук М. М. Атмосферный воздух как объект правовой охраны / М. М. Бринчук // Советское государство и право. – 1983. – № 5. – С. 68–73.

14. Бринчук М. М. Новеллы в экологическом законодательстве (на примере республики Казахстан) / М. М. Бринчук, Е. В. Новикова // Журнал российского права. – 2001. – № 2. – С. 115–122.

15. Бринчук М. М. О понятийном аппарате экологического права / М. М. Бринчук // Государство и право. – 1998. – № 9. – С. 20–28.

16. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха / М. М. Бринчук ; отв. ред. О. С. Колбасов. – Москва : Наука, 1985. – 174 с.

17. Бринчук М. М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсичными веществами / М. М. Бринчук ; Ин-т государства и права АН СССР. – Москва : Наука, 1990. – 214 с.

18. Бринчук М. М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсичными веществами : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / М. М. Бринчук ; Ин-т государства и права АН СССР. – Москва,

1991. – 60 с.

19. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учеб. для вузов / М. М. Бринчук. – Москва : Юристъ, 2002. – 688 с.

20. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учеб. для студентов высш. учеб. заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / М. М. Бринчук ; Ин-т государства и права РАН, Академ. прав. ун-т. – Москва : Юристъ, 1998. – 688 с.

21. Булгаков Н. Г. Индикация состояния природных экосистем и нормирование факторов окружающей среды. Обзор существующих подходов / Н. Г. Булгаков // Успехи современной биологии. – 2002. – Т. 122, № 2. – С. 115–135.

22. Бут Ю. Стратегічні пріоритети Європейського Союзу в сфері охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування / Ю. Бут // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Київ, 2011. – Вип. 98, ч. 2. – С. 6–8.

23. Васюта О. А. Екологія і політика : у 2 т. / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – Т. 1. – 480 с.

24. Введение в геогигиену / ред. Н. В. Лазарев. – Москва ; Ленинград : Наука, 1966. – 324 с.

25. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес ; пер. з англ. Р. Ткачук. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 871 с.

26. Воробейчик Е. Л. Экологическое нормирование токсических нагрузок на наземные экосистемы : автореф. дис. ... д-ра биол. наук : 03.00.16 / Е. Л. Воробейчик ; Ин-т экологии растений и животных Урал. отд-ния РАН. – Екатеринбург, 2004. – 51 с.

27. Ворушило С. В. Адміністративно-правова охорона атмосферного повітря : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сергій Вікторович Ворушило ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України ; наук. керівник А. О. Собакаръ. – Київ, 2010. – 252 с.

28. Врачебно-санитарное законодательство в России : узаконения и распоряжения правительства по граждан. медицин., санитар. и фармацевт. частям, опублик. по 1 янв. 1908 г. / сост. Н. Г. Фрейберг. – Второе, перераб. и доп. изд. – Санкт Петербург : Изд-во Юрид. книж. склада «Право», 1908. – 608 с.
29. Гетьман А. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А. Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 11–19.
30. Гетьман А. П. Деякі питання правової охорони озонового шару атмосфери / А. П. Гетьман, С. О. Лушпаєв // Економіка та право. – 2008. – № 3. – С. 167–169.
31. Гетьман А. П. Правовые проблемы экологической политики Европейского Союза и Украины : моногр. / А. П. Гетьман, В. И. Лозо. – Харьков : Право, 2014. – 280 с.
32. Гетьман А. П. Проблеми юридичної термінології в екологічному законодавстві України / А. П. Гетьман // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харків. політолог. читань). – Харків, 2002. – С. 111–113.
33. Гетьман А. П. Регіональний екологічний контроль: теорія правового регулювання : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Здоровко. – Київ, 2004. – 216 с.
34. Гетьман А. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації / А. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 2/3. – С. 580–592.
35. Голубничий А. А. Изменение показателей «criteria pollutants» в законодательстве США [Электронный ресурс] / А. А. Голубничий, М. В. Замулина // Политика, государство и право : электрон. науч.-практ. журн. – 2015. – № 1. – Режим доступа : <http://politika.snauka.ru/2015/01/2254>. – Загл. с экрана.
36. ГОСТ 17.2.1.04-77. Охрана природы. Атмосфера. Источники и метеорологические факторы загрязнения, промышленные выбросы. Термины

и определения (с изменением № 1) [Электронный ресурс] : постановлением Гос. ком. стандартов Совета Министров СССР от 28 июня 1977 г. № 1611, дата введения установлена 01.07.1978 г. // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/gost-17-2-1-04-77>. – Загл. с экрана.

37. Грандо А. А. Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР : дис. ... д-ра мед. наук / Александр Абрамович Грандо. – Киев, 1966. – 502 с.

38. Гродзинский М. Д. Эмпирические и формально-статистические методы определения областей допустимых и нормальных состояний геосистемы / М. Д. Гродзинский // Научные подходы к определению норм нагрузок на ландшафты. – Москва, 1988. – С. 215–224.

39. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 9 лип. 1997 р. № 201 // Нормативно-директивні документи МОЗ України. – Режим доступу: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=803>. – Заголовок з екрана.

40. Директива Ради № 96/61/ЄС «Щодо всеохоплюючого запобігання і контролю забруднень» [Електронний ресурс] : (24 вересня 1996 р.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_497/page. – Заголовок з екрана.

41. Директива № 2004/107/ЄС Європейського Парламенту та Ради « про миш'як, кадмій, ртуть, нікель та поліциклічні ароматичні вуглеводні у атмосферному повітрі » (15 грудня 2004.) // Офіційний вісник Європейського Союзу. – 2005. – L 23. – С. 17–119.

42. Директива № 2008/50/ЕС Европейского парламента и Совета «О качестве атмосферного воздуха и мерах его очистки» [Електронний ресурс] : (Страсбург, 21 мая 2008 г.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_950. – Заголовок з екрана.

43. Директива № 2010/72/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про промислові викиди (інтегроване запобігання та контроль забруднення)» (24 листопада 2010 р.) // Офіційний вісник Європейського Союзу. – 2010. – L 334. – С. 17–119.

44. Довкілля України у 2014 році [Електронний ресурс] : аналіт. доп. // Державна служба статистики України. — Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/ns_rik/analit/arhiv.htm. – Заголовок з екрана.

45. Договір про заснування європейської спільноти [Електронний ресурс] : (Амстердам, 2 жовт. 1997 р., текст зі змін. і доп. від 01 січ. 2005 р.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_017. – Заголовок з екрана.

46. Договір о Європейском Союзе [Електронний ресурс] : (Маастрихт, 7 фебр. 1992 г., текст с изм. и доп. от 13 дек. 2007 г.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029. – Заголовок з екрана.

47. Дубовик О. Л. Механизм действия права в охране окружающей среды / О. Л. Дубовик. – Москва : Наука, 1984. – 168 с.

48. Дубовик О. Л. Экологическое право : учеб. / О. Л. Дубовик. – Москва : ТК Велби : Проспект, 2005. – 584 с.

49. Дюпон К. Відносини між Євросоюзом та Україною: необхідність конкретизації структури відносин у цілому та в екологічній сфері / К. Дюпон // Право України. – 2011. – № 2. – С. 105–113.

50. Европейское право : курс лекций / под ред. и с предисл. Л. М. Энтина. – Москва : НОРМА, 2002. – 720 с.

51. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учеб. для вузов / М. В. Каргалова [и др.] ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Университет) МИД России, Ин-т европ. права ; рук. автор. коллектива и отв. ред. Л. М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – Москва : Норма, 2007. – 960 с.

52. Екологічна енциклопедія : у 3 т. / [редкол.: А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Центр еколог. освіти та інформації. – Т. 3 : О–Я. – 2007. – 472 с.
53. Екологічна стандартизація і сертифікація : навч. посіб. / Н. К. Блінова, В. І. Мохонько, С. О. Саломахіна, О. В. Суворін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 124 с.
54. Екологічне право України : підруч. для студентів вищ. навч. закл. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – 788 с.
55. Екологічне право України : підручник / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Харків : Право, 2009. – 328 с.
56. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. ун-т права ; за заг. ред. Ю. С. Шемчушенка. – 2-ге вид. – Київ : Юрид. думка, 2008. – 720 с.
57. Екологічне управління : підруч. для студентів еколог. спец. вищ. навч. закл. / В. Я. Шевчук [та ін.]. – Київ : Либідь, 2004. – 432 с.
58. Ефремова Т. Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка / Т. Ф. Ефремова. – Москва : Рус. яз., 2000. – 1233 с.
59. Євстігнєєв А. С. Правові проблеми реалізації принципу ВАТ при видачі дозвільних документів на право спеціального природокористування в Україні / А. С. Євстігнєєв // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 260–263.
60. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред. М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
61. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : затв. Законом України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. –

С. 367.

62. Задорожній О. В. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник / О. В. Задорожній, М. О. Медведєва ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ : Промені, 2010. – 510 с.

63. Законодательные акты по вопросам народного хозяйства СССР : в 2 т. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – Т. 2. – 686 с.

64. Захист довкілля від антропогенного навантаження : зб. ст. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Кременчуц. держ. політехн. ун-т, Харк. від. Укр. географ. т-ва ; голов. ред. В. Ю. Некос. – Харків : ПП Швидка, 2004. – Вип. 10. – 123 с.

65. Израэль Ю. А. Допустимая антропогенная нагрузка на окружающую природную среду / Ю. А. Израэль // Всесторонний анализ окружающей природной среды : тр. II совет.-америк. симп. – Л., 1976. – С. 12–19.

66. Израэль Ю. А. Комплексный подход при осуществлении экологического нормирования загрязнения воздуха / Ю. А. Израэль, С. М. Семенов, И. М. Кунина // Проблемы экологического мониторинга и моделирования экосистем. – Л., 1988. – Т. 11. – С. 10–22.

67. Израэль Ю. А. Экологическое нормирование: методология и практика / Ю. А. Израэль, С. М. Семенов, И. М. Кунина // Проблемы экологического мониторинга и моделирования экосистем. – Ленинград, 1991. – Т. 13. – С. 10–24.

68. Израэль Ю. А. Экология и контроль состояния природной среды / Ю. А. Израэль. – Изд. 2-е доп. – Москва : Гидрометеиздат, 1984. – 560 с.

69. История охраны окружающей среды [Электронный ресурс] // Энергетика: история, настоящее и будущее : в 5 кн. – Кн. 5: Электроэнергетика и охрана окружающей среды. Функционирование энергетики в современном мире. Разд. 1. – Режим доступа : <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/part-3/section-1>. – Загл. с экрана.

70. Ільїна О. В. Організаційно-правові заходи охорони озонного шару

в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ільїна Олена Валеріївна ; Нац. ун-т внутр. справ ; наук. керівник О. М. Бандурка. – Харків, 2004. – 235 с.

71. Ільїна О. Відповідальність за порушення законодавства про охорону озонового шару / О. Ільїна // Право України. – 1998. – № 9. – С. 38–40.

72. Ільїна О. Міжнародні документи про охорону атмосфери (озонового шару) / О. Ільїна // Право України. – 1997. – № 11. – С. 48–51.

73. Ільїна О. Озоновий шар має бути об'єктом правової охорони / О. Ільїна // Право України. – 1996. – № 12. – С. 54–56.

74. Інструкція про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян – підприємців : затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 9 березня 2006 р. № 108 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 13. – Ст. 916.

75. Калинычев Ф. И. Государственная Дума в России : сб. док. и материалов / Ф. И. Калинычев. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 646 с.

76. Каракаш И. И. Народное достояние или право собственности на природные ресурсы : материалы «круглого стола» / И. И. Каракаш // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 84-85.

77. Каракаш І. І. Правова охорона атмосферного повітря як основного компонента природного середовища / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2 – С. 76–87.

78. Карельских К. П. Краткий отчет о занятиях одиннадцатого Всероссийского водопроводного и санитарно-технического съезда / К. П. Карельских. – Москва : Город. тип., 1913. – 45 с.

79. Качурінер В. Л. Становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва / В. Л. Качурінер // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція : зб. наук.

пр. – Одеса, 2013 – Вип. 5. – С. 326–331.

80. Кілічава Т. М. Екологічне право : навч. посіб. для дистанц. навчання / Т. М. Кілічава. – Київ : Ун-т «Україна», 2005. – 302 с.

81. Кобецька Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. / Н. Р. Кобецька ; М-во освіти і науки України. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.

82. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради України. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

83. Колбасов О. С. Международно-правовая охрана окружающей среды / О. С. Колбасов. – Москва : Междунар. отношения, 1982. – 240 с.

84. Колбасов О. С. Правовая охрана природы: (пособие для слушателей) / О. С. Колбасов ; Нар. ун-т, фак. прав. знаний. – Москва : Знание, 1984. – 112 с.

85. Колбасов О. С. Стандартизация в охране окружающей среды / О. С. Колбасов // Окружающая среда под охраной закона. – Москва, 1982. – С. 59–69.

86. Колбасов О. С. Терминологические блуждания в экологии / О. С. Колбасов // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 27–37.

87. Коментар до проекту Закону України «Про парникові гази» від 9 грудня 2009 р. за № 5425, внесений народним депутатом України О. Б. Шевчуком (перше читання) [Електронний ресурс] // ЛІГА:ЗАКОН : глав. прав. портал України. – Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/LF46P00A.html. – Загл. с экрана.

88. Корнеева Т. В. Толковый словарь по метрологии, измерительной технике и управлению качеством. Основные термины: около 7000 терминов / Т. В. Корнеева. – Москва : Рус. яз., 1990. – 464 с.

89. Короткий тлумачний словник української мови / за ред. Д. Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Радян. шк., 1988. – 320 с.

90. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава

економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В. В. Костицький ; Ін-т законодав. передбачень і прав. експертизи. – Київ : УСП МСБ «Eusmeu», 2003. – 772 с. – (Серія «Екологічна бібліотечка»; № 5).

91. Кравченко С. Майнова відповідальність за забруднення виробничого середовища / С. Кравченко // Радянське право. – 1983. – № 3. – С. 52–55.

92. Краснова М. Стан та перспективи розвитку вчення про об'єкти екологічного права: науково-методологічні аспекти / М. Краснова // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – Вип. 2. – С. 8–12.

93. Криволицкий Д. А. Биоиндикация и экологическое нормирование / Д. А. Криволицкий, Ф. А. Тихомиров, Е. А. Федоров // Влияние промышленных предприятий на окружающую среду. – Москва, 1987. – С. 18–26.

94. Лебедев А. Д. Подходы к изучению и оценке отрицательных последствий по критерию здоровья / А. Д. Лебедев, Е. Л. Райх // Географические аспекты взаимодействия в системе «человек-природа». – Москва, 1978. – С. 58–60.

95. Левич А. П. Структура экологических сообществ / А. П. Левич. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 181 с.

96. Лозо В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) : [монография] / В. И. Лозо. – Харьков : Право, 2008. – 368 с.

97. Лозо В. І. Етапи розвитку правових основ екологічної стратегії Європейського Союзу / В. І. Лозо // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2004. – № 1. – С. 124–138.

98. Лозо В. І. Правове регулювання боротьби із забрудненням навколишнього середовища в історії екологічного законодавства

Європейського Союзу / В. І. Лозо // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2005. – № 2. – С. 63–73.

99. Малишева Н. Р. Гармонізація екологічного законодавства в Європі : дис. ... д-ра юрид. наук у формі наук. доп., яка виконує функції автореф. : 12.00.06 / Малишева Наталія Рафаелівна ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 1996. – 54 с.

100. Малишева Н. Р. Гранично допустимі концентрації / Н. Р. Малишева // Юридична енциклопедія : в 6 т. – Київ, 1998. – Т. 1: А–Г. – С. 629.

101. Малишева Н. Р. Правові проблеми стандартизації і нормування в галузі боротьби з шумом / Н. Р. Малишева // Радянське право. – 1981. – № 2. – С. 49–52.

102. Малишева Н. Р. Розвиток науки екологічного права: пристосування до нових суспільно-правових реалій чи активна позиція / Н. Р. Малишева // Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права : зб. наук. пр. круглого столу, 19 жовт. 2012 р. – Київ, 2012. – С. 106–111.

103. Малишко М. І. Правові питання охорони атмосферного повітря від забруднення / М. І. Малишко // Радянське право. – 1979. – № 3. – С. 53–57.

104. Малышева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе / Н. Р. Малышева. – Киев, 1996. – 233 с.

105. Малышева Н. Р. Охрана окружающей среды от шумового воздействия (правовые и организационные вопросы) / Н. Р. Малышева. – Киев : Наук. думка, 1984. – 141 с.

106. Малышева Н. Р. Развитие советского законодательства об охране атмосферного воздуха / Н. Р. Малышева // Проблемы правоведения : республик. межведомств. науч. сб. – Киев, 1978. – Вып. 37 – С. 137–148.

107. Малышко Н. И. Государственный контроль в области охраны атмосферного воздуха от загрязнения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.02 / Н. И. Малышко. – Киев, 1979. – 23 с.

108. Малышко Н. И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха / Н. И. Малышко – Киев : Наук. думка, 1982. – 129 с.

109. Малышко Н. И. Правовые основы охраны атмосферного воздуха / Н. И. Малышко. – Киев : Знание УССР, 1981. – 48 с.

110. Малышко Н. И. Управление качеством воздушной среды и вопросы его совершенствования / Н. И. Малышко // Охрана окружающей среды: управление, право : сб. науч. тр. – Киев, 1982. – С. 160–161.

111. Микієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. / М. М. Микієвич, Н. І. Андрусевич, Т. О. Будякова. – Львів, 2004. – 256 с.

112. Мірошніченко А. М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України : за станом норм.-прав. актів та судової практики на 10 квіт. 2013 р. / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. – 5-те вид., змін. і допов. – Київ : Прав. єдність, 2013. – 544 с.

113. Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / А. М. Мірошніченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2004. – 19 с.

114. Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Анатолій Миколайович Мірошніченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; наук. керівник В. І. Андрейцев. – Київ, 2004. – 206 с.

115. Мотылева В. Я. Проблемы стандартизации окружающей человека среды / В. Я. Мотылева // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1975. – № 6. – С. 59–64.

116. Мунтян В. Л. Правова охорона природи Української РСР / В. Л. Мунтян. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 103 с.

117. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР : навч. посіб. для студентів юрид. вузів і ф-тів / В. Л. Мунтян. – Вид. 2-ге, допов. – Київ : Вища

шк., 1982. – 232 с.

118. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону атмосферного повітря» / за заг. ред. Г. І. Балюк. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 328 с.

119. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» / Орг. з безпеки і співробітництва в Європі, Харк. міськ. громад. орг. «ЕкоПраво-Харків» ; [за заг. ред. О. М. Шуміла]. – Харків : Фактор, 2006. – 592 с.

120. Несен М. Розвиток правового регулювання і контролю в галузі охорони атмосферного повітря / М. Несен // Радянське право. – 1976. – № 11. – С. 70–75.

121. Николаевский В. С. Проблемы предельно допустимых концентраций загрязнителей, воздействующих на растения / В. С. Николаевский, Н. А. Першина // Проблемы фитогигиены и охрана окружающей среды. – Ленинград, 1981. – С. 117–121.

122. Новикова Е. В. Теоретические проблемы развития экологического законодательства в республике Казахстан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / Е. В. Новикова ; Ин-т государства и права АН РФ. – Москва, 1999. – 45 с.

123. Нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : затв. наказом М-ва охорони навколиш. природ. середовища України від 27 черв. 2006 р. № 309 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31. – Ст. 2259.

124. Нормирование труда : учеб. для эконом. специальностей вузов / под ред.: В. М. Данюк, В. М. Абрамова. – Киев : ИСИО, 1995. – 204 с.

125. Нормування антропогенного навантаження на навколишнє середовище : підручник / В. Ю. Некос, Н. В. Максименко, О. Г. Владимірова, А. Ю. Шевченко ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 288 с.

126. О санитарной охране жилищ : постановление СНК РСФСР от 18 июня 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и

Крестьянского Правительств. – 1919. – № 27. – Ст. 299.

127. О санитарных органах республики : Декрет СНК РСФСР от 15 сент. 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. – 1922. – № 80. – Ст. 1004.

128. О создании Всесоюзной государственной санитарной инспекции : постановление ЦИК и СНК СССР от 26 июля 1935 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1935. – № 41. – Ст. 348.

129. Об организации государственной санитарной инспекции : постановление ЦИК и СНК СССР от 23 дек. 1933 г. № 85, № 2740 // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1933. – № 74. – Ст. 450.

130. Об охране атмосферного воздуха : Закон СССР от 25 июня 1980 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1980. – № 17. – Ст. 528.

131. Об утверждении Положения О Государственной санитарной инспекции РСФСР : постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 20.03.1934 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. – 1934. – № 313. – Ст. 86.

132. Ожегов С. И. Словарь русского языка. 70 000 слов / С. И. Ожегов ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – Москва : Рус. яз., 1991. – 917 с.

133. Определение пределов устойчивости геосистем на примере окрестностей Мончегорского металлургического комбината / А. Д. Арманд [и др.] // Известия АН СССР. Серия география. – 1991. – № 1. – С. 93–104.

134. Остроумов С. А. Бактериородопсин, мембраны и фотосинтез / С. А. Остроумов // Природа. – 1975. – № 3. – С. 59–64.

135. Охрана окружающей среды в городах: (организационно-правовые вопросы) / АН УССР, Ин-т государства и права ; [отв. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Киев : Наук. думка, 1981. – 302 с.

136. Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену

екологічну небезпеку : затв. постановою Каб. Міністрів України від 28 серп. 2013 р. № 808 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 87. – Ст. 3221.

137. Перелік найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню : затв. постановою Каб. Міністрів України від 29 листоп. 2001 р. № 1598 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 49. – Ст. 2187.

138. Перелік типів устаткування, для яких розробляються нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : затв. наказом М-ва охорони навколиш. природ. середовища України від 16 серп. 2004 р. № 317 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 36. – Ст. 2436.

139. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР : учебник / В. В. Петров. – Москва : Юрид. лит., 1984. – 384 с.

140. Петров В. В. Экология и право / В. В. Петров. – Москва : Юрид. лит., 1981. – 224 с.

141. Покаржевский А. Д. Принципы экологического нормирования загрязнений почв и метод определения экологических нормативов / А. Д. Покаржевский, К. В. Тэрщэ // Методология экологического нормирования : тез. докл. – Харьков, 1990. – С. 120–121.

142. Політика та право ЄС з питань, що стосуються довкілля [Електронний ресурс] : посібник / Проект Європ. Союзу «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні секторальної бюджетної підтримки». – Київ, 2013. – Режим доступу : <http://www.greenmind.com.ua/images/meropriyatiya/EC-LEG-Textbook-UA.pdf>. – Заголовок з екрана.

143. Попов В. К. Правове регулювання використання та охорони атмосферного повітря / В. К. Попов // Екологічне право України : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. – Харків, 2001. – Розд. 17. – С. 368–390.

144. Порядок визначення величин фонових концентрацій

забруднювальних речовин в атмосферному повітрі : затв. наказом М-ва екології та природ. ресурсів України від 30 лип. 2001 р. № 286 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 33. – Ст. 1575.

145. Порядок внесення установ, організацій та закладів, які здійснюють розробку документів, що обґрунтовують обсяги викидів для підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, до переліку Мінприроди України : затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 1 жовт. 2012 р. №475 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 83. – Ст. 3379.

146. Порядок розроблення і затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря : затв. постановою Каб. Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 300 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 572.

147. Порядок розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря : затв. постановою Каб. Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 303 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 575.

148. Порядок розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : затв. постановою Каб. Міністрів України від 28 груд. 2001 р. № 1780 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 9.

149. Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря : затв. постановою Каб. Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 299 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 571.

150. Потемкин Л. А. Охрана недр и окружающей среды / Л. А. Потемкин. – Москва : Недра, 1977. – 245 с.

151. Право Европейского Союза : учеб. пособие / Моск. гос. юрид.

акад. им. О. Е. Кутафина ; отв. ред. С. Ю. Кашкина. – Изд. 3-е, переработ. и доп. – Москва : Проспект, 2011. – 319 с.

152. Право Європейського Союзу. Особлива частина : навч. посіб. / Одес. нац. юрид. акад. ; за ред.: М. Р. Аракелян, О. К. Вишняков. – Київ : Істина, 2010. – 528 с.

153. Правове регулювання відносин у сфері довкілля в Європейському Союзі та в Україні / М-во юстиції України, Держ. департамент з питань адаптації законодавства ; [за заг. ред. В. Г. Дідика]. – Київ : Центр. учб. літ., 2007. – 579 с.

154. Природа и закон / [автор. Кол. Ю. С. Шемшученко (рук.) и др.]. – Киев : Политиздат Украины, 1991. – 191 с.

155. Природоохоронні технології : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – Ч. 1: Захист атмосфери. – 363 с.

156. Про внесення змін до закону України «Про охорону атмосферного повітря» : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2556-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.

157. Про державну санітарну інспекцію : постанова ВУЦВК і РНК від 28.04.1934 р. // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – 1934. – № 17. – Ст. 139.

158. Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення : Закон України від 24 лют. 1994 р. № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.

159. Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел [Електронний ресурс] : наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 черв. 2006 р. № 309. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0912-06>.

160. Про затвердження переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України

від 29 листоп. 2001 р. № 1598. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1598-2001-%D0%BF>.

161. Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 21 січ. 2015 р. № 32. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/32-2015-%D0%BF>.

162. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 303. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/303-2002-%D0%BF>.

163. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовт. 1992 р. № 2707-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.

164. Про охорону атмосферного повітря : Закон УРСР від 27 листоп. 1981 р. № 2811-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 49. – Ст. 833.

165. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

166. Про охорону природи Української РСР : Закон УРСР від 30 черв. 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 175.

167. Про програму припинення в Україні виробництва та використання озоноруйнуючих речовин [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 1996 р. № 1274. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1274-96-п>.

168. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : Закон України від 4 лют. 2004 р. № 1430-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 19. – Ст. 261.

169. Про ратифікацію Поправки до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар : Закон України від 2 листоп. 2000 р. № 2083-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 443.

170. Про ратифікацію Поправок до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар : Закон України від 22 листоп. 1996 р. № 545/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 5. – Ст. 29.

171. Про ратифікацію Поправок до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар : Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 255-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 500.

172. Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату : Закон України від 29 жовт. 1996 р. № 435/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 50. – Ст. 277.

173. Про ратифікацію Угоди про грант Всесвітнього екологічного траст-фонду (Проект вилучення речовин, що руйнують озоновий шар) між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку, що виступає як впроваджувальна установа зазначеного фонду : Закон України від 4 берез. 1999 р. № 473-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 17. – Ст. 113.

174. Про санітарні органи республіки: постанова РНК від 01.02.1923 р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень робітничо-Селянського Уряду України. – 1923. – № 22-23. – Ст. 31.

175. Про стандартизацію : Закон України від 5 черв. 2014 р. № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 31. – Ст. 1058.

176. Про Стратегію сталого розвитку «України – 2020» : Указ Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 4. – Ст. 67.

177. Програма інтеграції України до Європейського Союзу в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки / підгот. : В. І. Потапов [та ін.] ; під заг. ред. В. Я. Шевчука. – Київ, 1999. – 15 с.

178. Проект Закону України «Про охорону озонowego шару» [Електронний ресурс] // Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/index.php/public/discussion/1134-proekt-zakonu-ukrainy-pro-okhoronu-ozonovo-ho-sharu>. – Заголовок з екрана.

179. Пузаченко Ю. Г. Методологические основания экологического нормирования / Ю. Г. Пузаченко // Экологическое нормирование: проблемы и методы. – Москва, 1992. – С. 122–125.

180. Пузаченко Ю. Г. Проблемы устойчивости и нормирования / Ю. Г. Пузаченко // Структурно-функциональная организация и устойчивость биологических систем : сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1990. – С. 122–147.

181. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – Київ : Атіка, 2001. – 176 с.

182. Радиационная безопасность и защита АЭС : сб. науч. ст. / под общ. ред. Ю. А. Егорова. – Москва : Энергоатомиздат, 1991. – Вып. 13. – 336 с.

183. Решение № 1600/2002/ЕС Европейского парламента и Совета о шестой программе действий сообщества в области окружающей среды [Електронний ресурс] : (Брюссель, 22 июля 2002 г.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_861. – Заголовок з екрана.

184. Рибачек В. К. Правова охорона атмосферного повітря за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. К. Рибачек. – Київ, 2010. – 20 с.

185. Рибачек В. К. Правова охорона атмосферного повітря за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Валентин Кіндратович Рибачек ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; наук. керівник Н. Р. Малишева. – Київ, 2010. – 259 с.

186. Розовський Б. Г. Правове регулювання природокористування (нові аспекти) / Б. Г. Розовський // Радянське право. – 1975. – № 8. – С. 75–78.

187. Рыбкин В. С. Основы гигиенического нормирования факторов окружающей среды (избранные лекции по общей гигиене) / В. С. Рыбкин // Астраханский вестник экологического образования. – 2011. – № 1. – С. 111–119.
188. Рязанов В. А. Основные принципы гигиенического нормирования атмосферных загрязнений / В. А. Рязанов // Предельно допустимые концентрации атмосферных загрязнений. – М., 1952. – № 1. – С. 9–25.
189. Савина Р. В. К истории развития научных направлений в области гигиены атмосферного воздуха в Украине / Р. В. Савина, Е. И. Савицкая // Гігієна населених місць. – 2012. – № 60. – С. 29–34.
190. Садыков О. Ф. Экологическое нормирование: проблемы и перспективы / О. Ф. Садыков // Экология. – 1989. – № 3. – С. 3–11.
191. Садыков О. Ф. Экотоксикология и проблемы нормирования антропогенной нагрузки на окружающую среду и природные комплексы / О. Ф. Садыков // Экотоксикология и охрана природы. – Рига, 1988. – С. 153–155.
192. Самчишин О. В. Підвищити відповідальність підприємства за забруднення атмосферного повітря / О. Самчишин, І. Кукурудза // Радянське право. – 1988. – № 7. – С. 47–49.
193. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Валентин Андреевич Сапун. – Н. Новгород, 2002. – 321 с.
194. Свобода П. Вступ до європейського права : підручник / П. Свобода ; пер. з чес. та під ред. О. Андрійчук. – Київ : К.І.С., 2006. – 280 с.
195. Словник української мови / Акад. наук УРСР ; [ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук]. – Київ : Наук. думка, 1974. – Т. 5: Н–О. – 840 с.
196. Социализм и охрана окружающей среды. Право и управление в странах-членах СЭВ / под ред. О. С. Колбасова. – Москва : Юрид. лит., 1979. – 392 с.
197. Справочник по санитарному законодательству (для госсанинспекторов и их помощников) : систематизир. сб. по состоянию на

1 июля 1940 г. / сост.: И. Я. Бычков, В. М. Александров ; ред. А. А. Лавров. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1941. – 516 с.

198. Степанов А. М. Методология биоиндикации и фоновое мониторинга экосистем суши / А. М. Степанов // Экотоксикология и охрана природы. – Рига, 1988. – С. 28–108.

199. Степанов А. М. Экспериментальное определение допустимой антропогенной нагрузки на лесные экосистемы / А. М. Степанов // Проблемы устойчивости биологических систем : тез. докл. Всесоюз. шк., Севастополь, 15–20 окт. 1990 г. – Харьков, 1990. – С. 352–353.

200. Строганов Н. С. Биологический аспект проблемы нормы и патологии в водной токсикологии / Н. С. Строганов // Теоретические проблемы водной токсикологии. Норма и патология. – М., 1983. – С. 5–21.

201. Строганов Н. С. Принципы оценки нормального и патологического состояния водоемов при химическом загрязнении / Н. С. Строганов // Теоретические вопросы водной токсикологии : материалы 3-го совет.-америк. симп., 2–6 июня 1979 г. Борок, СССР. – Ленинград, 1981. – С. 16–29.

202. Тарасова В. В. Екологічна стандартизація та нормування антропогенного навантаження на природне середовище : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / В. В. Тарасова, А. С. Малиновський, М. Ф. Рибак ; заг. ред. В. В. Тарасової. – Київ : Центр учб. літ., 2007. – 276 с.

203. Тезисы докладов XIV Всесоюзного съезда гигиенистов и санитарных врачей. – Москва, 1972. – 188 с.

204. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва сталі (первинна та вторинна плавка), продуктивністю, яка перевищує 2,5 тонни на годину (установки газокисневого рафінування сталі) [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва природи та природ. ресурсів України від 01.07.2015 р. № 261 // Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0876-15>. – Заголовок з екрана.

205. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин з устаткування (установок) для виробництва сталі (первинна та вторинна плавка), включаючи безперервний розлив, продуктивність якого перевищує 2,5 тонни на годину (кисневих конвертерів) [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва природи та природ. ресурсів України від 01.07.2015 р. № 262 // Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0875-15>. – Заголовок з екрана.

206. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для плавки феросплавів з плавильною потужністю, що перевищує 20 тонн на день [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва природи та природ. ресурсів України від 21.12.2012 р. № 670 // Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0012-13>. – Заголовок з екрана.

207. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин від коксових печей [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони навколишнього природного середовища України від 29.09.2009 р. № 507 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0965-09>. – Заголовок з екрана.

208. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря із котелень, які працюють на лушпинні соняшнику [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони навколишнього природного середовища України від 13.10.2009 р. № 540 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1023-09>. – Заголовок з екрана.

209. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони навколишнього природного середовища України від 22.10.2008 р. № 541 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1110-08>. – Заголовок з екрана.

210. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва цементного клінкеру в обертових випалювальних печах, виробнича потужність яких перевищує 500 тонн на день [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони навколишнього природного середовища України від 20.01.2009 р. № 23 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0120-09>. – Заголовок з екрана.

211. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва нормального електрокорунду в дугових трифазних руднотермічних печах при плавленні «на випуск» [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони навколишнього природного середовища України від 05.10.2009 р. № 524 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0982-09>. – Заголовок з екрана.

212. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установки) для випалювання та агломерації металеві руди (включаючи сульфідну руду) [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 21.12.2012 р. № 671 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0003-13>. – Заголовок з екрана.

213. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виготовлення скла, включаючи скловолокно з плавильною потужністю, яка перевищує 20 тонн на добу [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 19.01.2012 р. № 18 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0174-12>. – Заголовок з екрана.

214. Тихомиров Ф. А. Методологические аспекты проблемы охраны окружающей среды от загрязнений / Ф. А. Тихомиров // Влияние промышленных предприятий на окружающую среду : тез. докл., 4–8 дек.

1984 г., Звенигород. – Пушино, 1984. – С. 191–193.

215. Толковый словарь Д. Н. Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ushakovdictionary.ru/>. – Загл. с экрана.

216. Третьяк Т. О. Вимога використовувати найкращі з доступних технологій та методів керування як передумови видачі дозволу на викиди в атмосферне повітря стаціонарними джерелами / Т. Третьяк // Вісник Академії адвокатури. – 2013. - № 18. – С. 1-7.

217. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page. – Заголовок з екрана.

218. Устав врачебный // Свод законов Российской империи. – Спнкт Петербург, 1911. – Т. 12, кн. 2. – Ст. 2646.

219. Федоров В. Д. Анализ данных. Экспликация понятия «норма» и целостные свойства систем / В. Д. Федоров, А. П. Левин // Человек и биосфера. – Москва, 1978. – Вып. 2: Устойчивость экологических систем. – С. 3–16.

220. Федоров В. Д. Количественные подходы к проблеме оценки нормы и патологии экосистем / В. Д. Федоров, В. Б. Сахаров, А. П. Левич // Человек и биосфера. – Москва, 1982. – Вып. 6. – С. 3–42.

221. Хаустов А. П. Нормирование антропогенных воздействий и оценка природоёмкости территорий : учеб. пособие / А. П. Хаустов, М. М. Редина ; Приоритет. нац. проект «Образование», Рос. ун-т дружбы народов. – Москва : Изд-во РУДН, 2008. – 282 с.

222. Шварц С. С. Проблемы экологии человека / С. С. Шварц // Новые идеи в географии. – Москва, 1979. – С. 25–39.

223. Шварц С. С. Теоретические основы глобального экологического прогнозирования / С. С. Шварц // Всесторонний анализ окружающей природной среды : тр. II совет.-америк. симп. – Ленинград, 1976. – С. 181–

191.

224. Шевчук В. Я. Екологічне управління : підручник / В. Я. Шевчук [та ін.]. – Київ : Либідь, 2004. – 432.

225. Шемчушенко Ю. С. Адміністративно-правова охорона природи Української РСР / Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. – Київ : Наук. думка, 1973. – 128 с.

226. Шемчушенко Ю. С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды в СССР / Ю. С. Шемчушенко ; Ин-т государства и права АН УССР. – Киев : Наук. думка, 1976. – 275 с.

227. Шемшученко Ю. Нові закони про охорону природи / Ю. Шемшученко // Радянське право. – 1980. – № 11. – С. 7–12.

228. Шемшученко Ю. С. Державний і громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища / Ю. С. Шемшученко. – Київ : Знання, 1980. – 48 с.

229. Шемшученко Ю. С. Международно-правовая охрана окружающей среды / Ю. С. Шемшученко // Природа и закон. – Киев, 1991. – С. 161–188.

230. Шемшученко Ю. С. Озоновый шар / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. – Київ, 2002. – Т. 4: Н–П. – С. 249–250.

231. Ширококов А. С. Правовое регулирование нормирования в области охраны окружающей среды: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / А. С. Ширококов. – Москва, 2007. – 22 с.

232. Шмандій В. М. Управління природоохоронною діяльністю : навч. посіб. / В. М. Шмандій, І. О. Солошич ; Кременчуц. держ. політехн. ун-т. – Київ : Центр навч. л-ри, 2004. – 296 с.

233. Щодо затвердження Базового плану адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Базовий план апроксимації) [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 17.12.2012 р. № 659 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу:

<http://www.menr.gov.ua/normakty/60-9/acts/706-nakaz-vid-17-12-2012-659-shcho-do-zatverdzhennia-bazovoho-planu-adaptatsii-ekolohichnoho-zakonodavstva-ukrainy-do-zakonodavstva-yevropeiskoho-soiuzu-bazovyi-plan-aproksymatsii>. –

Заголовок з екрана.

234. Щодо Планів заходів з імплементації актів ЄС [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 25.10.2014 р. № 317 // Міністерство екології та природних ресурсів. – Режим доступу: http://www.leonorm.com/p/NL_DOC/UA/201401/Nak317.htm. –

Заголовок з екрана.

235. Экологический норматив [Электронный ресурс] // База знаний по биологии человека. – Режим доступа : http://humbio.ru/humbio/tarantul_sl/0000184f.htm. – Загл. с экрана.

236. Экологический Центр «Экосистема» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ecosystema.ru/>. – Загл. с экрана.

237. Энциклопедический словарь медицинских терминов / гл. ред. В. Б. Петровский. – Москва : Совет. энцикл., 1983. – Т. 2: Кабана Болезнь – Пяточный бугор. – 448 с.

238. Юридична енциклопедія : в 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1: А–Г. – 669 с.

239. Adoption of Paris agreement [Electronic resource] // United Nations Framework Convention on Climate Change. – Access mode : <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf>. – Title from the screen.

240. Air Quality Guidelines for Europe [Electronic resource] / World Health Organization Regional Office for Europe Copenhagen. – Second Edition. – (WHO Regional Publications, European Series, No. 91). – Access mode: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/74732/E71922.pdf. – Title from the screen.

241. Burnett Anne. International Environmental Law : electronic resource guide [Electronic resource] / Anne Burnett. – Access mode : https://www.asil.org/sites/default/files/ERG_ENVIROMENT.pdf. – Title from the screen.

242. Clean Air Act [Electronic resource] // EPA. United States Environmental Protection Agency. – Access mode : <http://www.epa.gov/clean-air-act-overview/clean-air-act-text>. – Title from the screen.

243. Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development (Commission's proposal to the Gothenburg European Council) / COM/2001/0264 final [Electronic resource] // EUR-Lex. Access to European Union Law. – Access mode : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52001DC0264>. – Title from the screen.

244. Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council : of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ // Official Journal of the European Union. – 2013. – L 354. – P. 171–200.

245. Environment Action Programme to 2020 [Electronic resource] // European Commission. – Access mode : <http://ec.europa.eu/environment/action-programme/>. – Title from the screen.

246. Environment Council (ENV) [Electronic resource] // Presidency of the Council of the European Union. Luxembourg. – Access mode : <http://www.eu2015lu.eu/en/la-presidence/formations-conseil/environnement/index.html>. – Title from the screen.

247. EU environmental legislation: legal Perspectives on Regulatory Strategies / ed. by: Marjan Peeters, Pose Uylenburg. – Cheltenham, UK : Published by Edward Elgar Pub, 2014. – 269 p.

248. EU Environmental Policy Handbook. A Critical Analysis of EU Environmental Legislation / ed. Stefan Scheuer. – Brussels : European Environmental Bureau, 2005. – 344 p.

249. EU facts. Environmental Policy [Electronic resource] // Civitas: Institute for the Study of Civil Society. – Access mode : <http://www.civitas.org.uk/eufacts/FSENV/ENV1.htm>. – Title from the screen.

250. EUROPE 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth [Electronic resource]. – Access mode : http://www.ksh.hu/docs/eu2011/doc/Europe_2020_-_en_version.pdf. – Title from the screen.

251. European Council Common Strategy of 11 December 1999 on Ukraine, (1999/877/CFSP) // Official Journal of European Communities. – 1999. – L 331. – P. 1–9.

252. Integrated Urban Air Toxics Strategy [Electronic resource] // EPA. United States Environmental Protection Agency. – Access mode : <http://www.epa.gov/urban-air-toxics/integrated-urban-air-toxics-strategy>. – Title from the screen.

253. Judicial Handbook on Environmental Law [Electronic resource] / Introduction by Hon. Judge Christopher G. Weeramantry D. Shelton, A. Kiss ; United Nations Environment Programme, 2005. – Access mode : <http://www.unep.org/delc/Portals/119/publications/Judicial-Handbook-Environmental-Law.pdf>. – Title from the screen.

254. Kiss A. Manual of European Environmental Law / A. Kiss, D. Shelton. – Cambridge : Univ Press, 1995. – 617 p.

255. Kiss A. Guide to International Environmental Law / A. Kiss, D. Shelton. – Martinus Nijho Publishers, 2007. – 313 p.

256. National Environment Protection Measure for Ambient Air Quality – Commonwealth monitoring plan [Electronic resource] : Environment Australia May, 2001 // Australian Government Department of the Environment. – Access mode : <http://www.environment.gov.au/resource/national-environment-protection-measure-ambient-air-quality-%E2%80%93-commonwealth-monitoring-plan>. – Title from the screen.

257. Pietras M. Bezpieczenstwo ekologiczne w Europie / M. Pietras. –

Lublin, 2000. – 387 s.

258. Resolution of the Council of the European Communities and of the representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council of 19 October 1987 on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment (1987–1992) // Official Journal. – 1987. – C 328. – P. 1–44.

259. Sands Philippe. European Community Environmental Law: the Evolution of a Regional Regime of International Environmental Protection / Philippe Sands // The Yale Law Journal. – 1991. – Vol. 100, № 8 (June). – P. 2511–2523.

260. Sixth Environment Action Programme [Electronic resource] // EUR-Lex. Access to European Union Law. – Access mode : http://europa.eu/legislation_summaries/agriculture/environment/l28027_en.htm. – Title from the screen.

261. Sourcebook on EU Environmental Law [Electronic resource] / Institute European Environmental Policy ; ed.: Andrew Farmer. – Access mode : http://www.eib.org/attachments/strategies/sourcebook_on_eu_environmental_law_en.pdf. – Title from the screen.

262. The Air Quality Strategy for England, Scotland, Wales and Northern Ireland (Volume 1) [Electronic resource] : Presented to Parliament by the Secretary of State for Environment, Food and Rural Affairs By Command of Her Majesty: Laid before the Scottish Parliament by the Scottish Ministers Laid before the National Assembly for Wales by Welsh Ministers Laid before the Northern Ireland Assembly by the Minister of the Environment July 2007. – Access mode : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69336/pb12654-air-quality-strategy-vol1-070712.pdf. – Title from the screen.

263. Thematic Strategy on Air Pollution [Electronic resource] // EUR-Lex. Access to European Union Law. – Access mode : http://europa.eu/legislation_summaries/environment/air_pollution/l28159_en.htm. – Title from the screen.

264. Towards sustainability. A European Community Programme of Policy and action in relation to the environment and sustainable development [Electronic resource] // Official Journal of the European Communities. – 1993. – C 138. – Access mode : <http://www.ab.gov.tr/files/SEPB/cevrefaslidokumanlar/5theap.pdf>. – Title from the screen.

265. Toxic Chemical Release Inventory Reporting Forms and Instructions [Electronic resource] : Revised 2012 Version. – Section 313 of the Emergency Planning and Community Right-to-Know Act (Title III of the Superfund Amendments and Reauthorization Act of 1986). EPA 260-R-13-001 February 2013 // Docs Archive. – Access mode : <http://www.docs-archive.com/view/4acd1172233623199e759862c711160b/Toxic-Chemical-Release-Inventory-Reporting-Forms.pdf>. – Title from the screen.